ભૂગોળવિદ્યાનાં

મૂળ તત્વો.

ભાગ ૧.

કીમત બે આના.

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART 1.

BY

T. C. HOPE. C. S.

REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED

BY

RAO SAHIB M. R. NILKANTH.

GUJARATI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

THIRD EDITION.—30,000 Copies.

BOMBAY.

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1879.

Price two annas.

BOMBAY.

Printed at Ganpat Krishnaji's Press, by the
Proprietor Atmaram Kanoba.

મુંબઈ ઈલાકાનું સરકારી કેળવણી ખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્વો.

ભાગ ૧.

રચનાર,

ટી. સી. હોપ. સી. એસ.

તેમાં સુધારો વધારો કરનાર

રાવ સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.

ગુજરાતી ત્રાન્સલેતર, એજ્યુકેશનલ દિપાર્તમેંત.

આવૃત્તિ ત્રીજી—૩૦,૦૦૦ પ્રત.

મુંબઈ.

ગવર્નમેંત સેંત્રલ બુક દિપો.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૭૯.

કીમત બે આના.

મુંબઈ.

ગણપત કૃષ્ણાજીના છાપખાનાના માલિક

આત્મારામ કાન્હોબાએ છાપી.

પ્રસ્તાવના.

આજ પર્યંત સરકારી ગૂજરાતી નિશાળોમાં હોપકૃત ભૂગોળ-વિદ્યા શીખવવામાં આવતી. પાછળથી તાલુકાઓની વ્યવસ્થામાં અને દેશોની રાજકીય સ્થિતિમાં વિકાર થયાથી, નવું વસ્તીપત્રક બનવાથી, નવાં ધોરણો ઠરવાથી, તથા બીજાં કારણોથી એમાં ફેરફાર તથા ઉમેરો કરવાની જરૂર જણાઈ. એ સુધારો વધારો નવા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે તથા ડેપ્યુટિ ઇન્સ્પેક્ટરો વગેરેની મદદથી કેળવણી ખાતાના ઉપરી મહેરબાન ચાતફીલ્ડ સાહેબે કર્યો છે. ભૂગોળવિદ્યા શીખવવાની રીત વિષે પહેલી આવૃત્તિમાં જે સૂચના હતી તેમાં પણ નવાં ધોરણો પ્રમાણે હાલના સમયને અનુસરીને વધારો ઘટારો મહેરબાન એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર ડાકતર બુલર સાહેબના હૂકમ મુજબ કરવામાં આવ્યો છે. ભાષાને માટે અને શબ્દોમાં સહજ ફેરફાર કર્યો છે તેની જવાબદારી મારે શિર છે.

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.

ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એજ્યુકેશનલ ડીપાર્ટમેન્ટ.

અનુક્રમણિકા.

ભૂગોળવિદ્યા ભણવા વિષે

મહેતાજીને સૂચના.

ભૂગોળવિદ્યા નીચે લખ્યા પ્રમાણે શિખવવી.

૧. નિશાળમાં જે ઠેકાણે છોકરા બેસતા હોય, તે જગ્યાના ભોંય તળીઆનો નકશો છોકરાને પૂછી પૂછીને પાટીઆ ઉપર મહેતાજીએ કહાડવો ને તેમને સમજાવવું કે, આ જગ્યા મોટી છે, તેનો આ નાનો નકશો થયો.

૨. નિશાળની જગ્યા કદી લાંબી હોય તો પાટીઆઉપર તેનો નકશો જાણી જોઈને ચોરસ પાડવો, ને પછી છોકરાને પૂછવું કે, આ બરાબર છે કે ? પછી તેમની પાસે ખરી વાત કહેવડાવવી ને તે નકશો સુધારવો, એટલે તેમના મનમાં બધી વાત બરોબર ઠસશે. એજ રીતે નિશાળની જગ્યા ચોરસ હોય તો પહેલાં તેનો નકશો લાંબો કહાડવો, ને બીજી પણ એવી એવી હિકમત કરવી કે, તેથી છોકરાં બરાબર સમજે છે કે નહિ તેની પરીક્ષા થાય, ને વળી જે સમજતાં હોય તે તેમનાં મનમાં બરાબર ચોંટે. ત્યાર પછી દિશાઓની સમજણ પાડવી, ને તે દિશાઓ પ્રમાણે નિશાળની આસપાસ થોડાં ઘર ને રસ્તા હોય, તેનો બને તેટલો નકશો કહાડીને બતાવવો. એ રીતે એક ફળીઆનો નકશો પૂરો કરવો. છોકરાંની નજરમાં તે બરાબર ઠસે, ત્યારે તે ભૂશી નાખીને તેવો પાછો નાનો કહાડવો. પછી ગામની બીજી મોટી મોટી થોડી શેરીઓ ચાર દિશા પકડીને કહાડવી. એ રીતે આખા ગામનો નકશો તૈયાર કરવો. તે ગામને કોટ હોય તો તે પણ લીંટીઓ દોરીને કહાડી બતાવવો. એ રીતે તે ગામનો નકશો બરાબર તે છોકરાના મનમાં ઠસે એટલે તે ભૂશી નાખીને બીજો નાનો કહાડવો; તેની વચ્ચમાં કાંઈ કહાડવું નહિ. પછી આસપાસ લગતાં ગામ હોય તે તથા બીજાં ફરતાં ગામ છોકરાંને પૂછી પૂછીને તેઓ દિશા બતાવે ને તે ખરી હોય તો તે લખવાં, ને જેટલે ગાઉને છેટે હોય, તેના માપ પ્રમાણે છેટે લખી તેમ કરવાનું કારણ કહેવું, એટલે છોકરાને સમજણ

પડે કે, નકશામાં ગામડાંની વચ્ચે જે અંતર હોયછે તે ગાઉના માપપ્રમાણે છે, આશરે કે અમથું મૂકેલું નથી. એ રીતે આસપાસ ડુંગરા, ટેકરા, તળાવ, નદીઓ કે બીજાું એવું હોય તે કહાડવું. જે પરગણામાં નિશાળ હોય, તેનો નકશો પાટીઆઉપર એ રીતે તૈયાર કરી બતાવવો, ને ખેતી હુન્નર વગેરેની ટૂંકામાં હકીકત કહેવી. પછી તેને નાનો કહાડીને તેની જોડે એક બીજું પરગણું કહાડીને તેની દિશા, સીમા, નદીઓ, ડુંગરો, વગેરે હોય તે શીખવવું; પછી તેમાંનાં મોટાં ગામ લખી બતાવવાં ને પાક વગેરેની સહજ હકીકત કહેવી. એ રીતે લગતાં પરગણાં જોડીને આખા જિલ્લાનો કે એજન્સિનો નકશો પૂરો કરવો. જે પરગણામાં નિશાળ હોય તેની જેટલી ઝીણી હકીકત શીખવીએ તેટલી બીજાં પરગણાંની બતાવવી નહિ. જેમ જેમ નકશો મોટો થતો જાય, તેમ તેમ ઝીણી વાતો પડતી મૂકીને મોટી બાબતો લેવી. બીજા જિલ્લા તથા એજન્સિનાં નામ, સીમા, નીપજ, હુન્નર, રોજગાર વગેરેની ટૂંકી હકીકત, તાલુકાનાં નામ, મુખ્ય કસ્બા કે થોડાં બહુ મોટાં ગામ, મુખ્ય નદીઓ, પહાડ, વગેરે માત્ર શીખવવાં. ચોપડીમાં પરજિલ્લા વગેરેની ઝીણી બાબતો છે તે મૂકી દેવી. વળી સમજાવવું જે, નદીઓને માટે વાંકી ચુંકી લીટીઓ દોરેછે, સરોવરને ઠેકાણે કુંડાળું કહાડે છે, ને ગામને માટે ટપકું કહાડેછે. નદીના વહેવાપરથી દેશનો ઊંચાણનો ને નીચાણનો ભાગ બતાવવો. એ રીતે બીજી બાબતો પણ કહી સમજાવવી. હાથે કાળા પાટીઆ ઉપર ચીતરેલા નકશા ઉપરથી શીખવ્યા પછી વખતે વખતે છાપેલા નકશા દેખાડવા. એમ કરીને સર્વે જિલ્લા ને ઈલાકાનો એકઠો નકશો કહાડીને ગુજરાત પ્રાંત પૂરો કરવો. પછી આખી ગુજરાતનું પુનરાવર્ત્તન કરવું. તેમાં આસપાસ અને અંદરના પહાડ, મોટી નદીઓ, સરોવર, સમુદ્ર, અખાત, નદીનાં મૂળ, તથા મુખ, મોટાં શહેર, કસ્બા, દેશી રાજ્યો, નીપજ, રાજરીતિ, લોકના રોજગાર, લક્ષણ, ધર્મ, રીતભાત વગેરે ટૂંકામાં શીખવવાં. એ વખતે મુંબઈ ઈલાકાનો નકશો વાપરવો.

૩ ગુજરાતની દક્ષિણ અને પૂર્વ સીમાપરથી મુંબઈ ઈલાકાના બીજા પ્રાંતોમાં ઊતરવું. એક દેશ, પ્રાંત, ઈલાકો, કે ખંડનો નકશો શીખવીને બીજાનો આરંભ કરતી વેળા હમેશ

જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. અહિં ગુજરાતનો નકશો શીખવ્યાપછી મુંબઈ ઈલાકાનો. શીખવતી વખતે ગુજરાતથી શરૂ કરી તેને લગતા પ્રથમ દક્ષિણ અને પૂર્વે આવેલા થાણા અને ખાનદેશ જિલ્લા શીખવવા, ને ત્યારપછી તેઓને લગતા, એમ આખો મુંબઈ ઈલાકો નકશાવડે શીખવવો; પણ ગૂજરાતના જેટલી વિગત બતાવવી નહિ. માત્ર મોટી નદીઓ, પર્વત, મુખ્ય શહેરો, નીપજ, ઉદ્યોગાદિક મોટી બાબતો સમજાવવી.

૪. એ રીતે મુંબઈ ઈલાકો થઈ રહ્યા પછી હિંદુસ્તાનનો નકશો ચલાવવો. અહિં અને પછી હરેક દેશનો નકશો શીખવતા પહેલાં સરહદ સમજાવવી. પછી મોટા ડુંગર, નદીઓ, ને શહેરો, એટલું બતાવીને છેલ્લે રાજકીય વિભાગ, હકીકત વગેરે સંક્ષેપમાં શીખવવું, પણ વિસ્તાર કરવો નહિ. દરિયા, બેટ, વગેરે આવે તે કહેવા ને તેઓની વ્યાખ્યા સમજાવવી. પણ આગળથી વગર કારણે એવી વ્યાખ્યા કહેવી નહિ. ખપ પડે તેમ મોઢે કરાવવી.

૫. યાદ રાખવું કે હમેશ જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. જેમકે હિંદુસ્તાનનો નકશો શીખવવાના આરંભમાં સીમા શીખવીએ તેવારે, કચ્છ, અને ખંભાતનો અખાત, અરબી સમુદ્ર, પછી હિંદી મહાસાગર ઈત્યાદિ. તેમજ પહાડોમાં અરવલ્લી ને આબુ, વિંધ્યા, સહ્યાદ્રિ કે પશ્ચિમ ઘાટ, પછી પૂર્વ ઘાટ, શિવાલિક ને હિમાલય.

૬. જડસૃષ્ટિરચનાની, કે ચૈતન્યસૃષ્ટિની, કે રાજ્ય, કે ઈતિહાસ સંબંધીની, સંસાર વહેવાર કે ધંધો રોજગાર સંબંધીની હકીકતથી ભૂગોળના પાઠને રસિક કરવો, પણ સંભાળ રાખવી કે એ બહુ ન થઈ જાય. એનો બોજો થોડો રાખવો. સહજ યાદ રહે એટલુંજ માત્ર કહેવું. આ આવૃત્તિમાં એ અર્થે કેટલુંક લખાણ છે. વર્ગની કે ધોરણની યોગ્યતાપ્રમાણે ઘટે એટલું એમાંથી શીખવવું. વખતે સાહેકારી પાઠની મારફતે એ જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરવો. આમ ભૂગોળવિદ્યા પૂરી થયા પહેલાં વાંચનની ચોપડીઓમાં ખંડો, દેશો વગેરેનાં નામ ને વર્ણન આવેછે તેને માટે આખી પૃથ્વીનું સહજ જ્ઞાન સાહેકારી પાઠવડે આપવાની જરૂર છે, તે પ્રસંગોપાત આપવું.

૭. શિક્ષકોએ અને પરીક્ષકોએ ખૂબ યાદ રાખવું કે આ પુસ્તક બધું નિશાળીઆને મોઢે કરાવવાનું અને પૂછવાનું નથી. ચોપડીનાં પાનાં ગોખાવી આ ગ્રંથ શીખવવો નહિ. એમાંનું બધું ગોખવાનું નથી. તેમાં વિશેષેકરીને નીચલા ધોરણોમાં એમાંનો મોટો ભાગ પડતો મુકવો. ક્ષેત્રફળની, ગામની, વસ્તીની, વગેરે સંખ્યા આપીછે તે અને બીજી ઝીણી બાબતો ઊપલાં ધોરણોને માટે છે. માત્ર છઠ્ઠા ધોરણમાં પૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જોઇએ. નિશાળના ગામથી, પરગણાથી, અને પ્રાંતથી ભૂગોળમાં જેમ દૂર જઇએ તેમ ઓછી બિના કહેવી; પાસે હોય તેવિષે પૂરૂં અને આઘે જઇએ તેમ ઓછું કરતાં જવું. મહેતાજીને તથા પરીક્ષકને સુગમ પડે માટે છાપમાં ત્રણ પ્રકારના અક્ષર રાખ્યાછે—બાળબોધ, મોટા ગૂજરાતી અને નાના ગૂજરાતી. બાળબોધ અક્ષરમાં છે તે સઘળું નીચલાં ધોરણોવાળા નિશાળીઆને મોઢે કરવાનું છે; મોટા ગૂજરાતી અક્ષરમાં છે તેનો સાર શીખવવો; અને ઝીણા અક્ષરમાં છે તેમાંથી પાઠને સુરસ કરવાને જોઇએ એટલું થોડું ગરજ પડે તો લેવું. પાસેની જગ્યાને આ લાગુ પડતું નથી. પાસેનું વધારે શીખવવું. પરીક્ષકે પણ આ સૂચના લક્ષમાં રાખવી.

૮. નિશાળીઆ પાસે નકશા ચિત્રાવવાનો આરંભ પ્રથમથી કરાવવો. એથી ભૂગોળનું જ્ઞાન પાકું થશે, અને ભૂલાશે નહિ. છેક નીચલા ધોરણમાં સહજ મહાવરો કરાવવો, અને આગળ જતાં એમાં વધારો કરવો.

भूगोळविद्या भाग १ लो.

प्रकरण १ लुं.

(१) पृथ्वीनो आकार, वगेरे.

પૃથ્વી ગોળાકાર છે તેની સાબીતીઓ નીચે પ્રમાણેઃ—

૧. જે લોકો વહાણમાં બેશી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરેછે, તેઓ જે જગ્યાથી નીકળ્યા હોયછે તેજ જગ્યાએ ફરીને આવેછે.

૨. જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાયછે ત્યારે ચંદ્ર ઉપર પૃથ્વીની છાયા પડેછે, તે ગોળ હોયછે.

૩. જેમ જેમ આપણે ઉત્તર તરફ જઈએ છીએ તેમ તેમ ધ્રુવ તારો વધારે ઉંચો દેખાયછે.

૪. પૂર્વ ભણીના દેશો કરતાં પશ્ચિમ ભણીના દેશોમાં સૂરજ મોડો* ઉગેછે.

૫. જેમ જેમ આપણે કોઈ ડુંગરથી વેગળા જઈએ છીએ તેમ તેમ પહેલાં તેનો નીચલો ભાગ દેખાતો બંધ થાયછે, પછી તેનો વચલો ભાગ અને છેલ્લે તેનું શિખર દેખાતું બંધ થાયછે. એજ પ્રમાણે જ્યારે સપાટ સમુદ્ર ઉપર કોઈ વહાણ બંદરમાંથી હંકારેછે ત્યારે તેના સડ, કૂવો, વગેરે અનુક્રમે દેખાતાં બંધ થાયછે.

પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પાણી અને કોરી જમીન બે છે. જો પૃથ્વીની સપાટીના ચાર સરખા ભાગ કરીએ તો તેમાંના લગ-

* મદ્રાસમાં સૂરજ ઊગેછે તેના કરતાં મુંબઈમાં અરધો કલાક મોડો ઊગેછે.

ભાગ ત્રણ ભાગ પાણી છે, અને બાકીની કોરી જમીન છે.

(૨) દિશાઓ—

જે દિશામાં સૂરજ ઊગેછે તેને પૂર્વ દિશા કહેછે.

જે દિશામાં સૂરજ આથમેછે તેને પશ્ચિમ દિશા કહેછે.

પૂર્વ દિશા ભણી મ્હો કરીને ઊભા રહીએ તો ડાબા હાથ તરફ ઉત્તર દિશા અને જમણા હાથ તરફ દક્ષિણ દિશા છે.

દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો અગ્નિકોણ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો નૈરૃત્ય કોણ, ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો ઈશાન કોણ અને ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો વાયવ્ય કોણ છે.

(૩) ભૂગોળવિદ્યામાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા.

ભૂગોળવિદ્યામાં પૃથ્વીની સપાટીના બે સરખા ભાગ કર્યા છે. એમાંના એકનું નામ પૂર્વ ગોળાર્દ્ધ અને બીજાનું નામ પશ્ચિમ ગોળાર્દ્ધ છે. આ બંને ગોળાર્દ્ધમાં પાણીથી વીંટલાયલી ઘણી જમીન છે (વાસ્તવિક જોતાં દરેક મોટો દ્વીપ છે). પૂર્વ ગોળાર્દ્ધ માંહેલી જમીનને પૂર્વ મહાદ્વીપ અને પશ્ચિમ ગોળાર્દ્ધ માંહેલી જમીનને પશ્ચિમ મહાદ્વીપ કહેછે.

કોરીજમીન—જમીનના જે મોટા ભાગોમાં ઘણા દેશો આવેલા હોય તેઓને ખંડ કહેછે.

ચારે બાજુએ પાણીથી વીંટલાયલા જમીનના ભાગને બેટ કે દ્વીપ કહેછે.

જમીનનો જે ભાગ ત્રણ બાજુએ પાણીથી તથા એક બાજુએ જમીનથી વીંટલાયલો હોય તેને દ્વીપકલ્પ એટલે લગભગ દ્વીપ કહેછે.

* પાટીઆપર એ દિશાઓનો નકશો શિક્ષકે કહાડવો.

જે સાંકડો જમીનનો ભાગ જમીનના બે મોટા ભાગને સાંધેછે તેને સંયોગીભૂમિ કહેછે.

જમીનની જે અણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને ભૂશિર કહેછે.

જમીનનો ભાગ થોડો ઊંચો હોય તેને ડુંગર કહેછે, અને વિશેષ ઊંચા ભાગને પર્વત કહેછે. તળીએથી જોડાયલા ડુંગરા અને પર્વતોને ડુંગરો કે પર્વતોની હાર કહેછે.

ડુંગરો કે પર્વતોની વચ્ચેના નીચા પ્રદેશને ખીણ કહેછે.

લગભગ સપાટ જમીનના વિસ્તરેલા ભાગને મેદાન અથવા પ્રદેશ કહેછે.

પહાડો ઉપર આવેલા પ્રદેશને ઉચ્ચપ્રદેશ કહેછે.

જે ઊંચી જગ્યાએથી જૂદી જૂદી દિશાઓમાં પાણી વહે તેને જળાશય પ્રદેશ કહેછે.

પાણી—પૃથ્વી ઉપરના ખારા પાણીના પાંચ ભાગ કર્યા છે. તેમાંના દરેકને મહાસાગર કહેછે.

જે પાણીના ભાગને સમુદ્ર કહેછે તે મહાસાગર કરતાં નાનો હોયછે.

જમીન ઉપર લાંબા ગયેલા સમુદ્રના ફાંટાને અખાત કહેછે.

પહોળા મ્હોડાના અખાતને ઉપસાગર કહેછે.

પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુની કહેછે.

જમીનથી વીંટલાયલા પાણીના ભાગને સરોવર કહેછે.

મીઠા પાણીનો જે પ્રવાહ પર્વતમાંથી કે સરોવરમાંથી નીકળી ઢળતી જગ્યામાં થઈ સમુદ્રને મળેછે તેને નદી કહેછે.

જે જગ્યાએથી નદી નીકળેછે તે જગ્યાને તેનું મૂળ અને જે જગ્યાએ તે સમુદ્રને મળેછે તે જગ્યાને તેનું મુખ કહેછે.

જે સ્થળે નાની નદી મોટી નદીને મળે છે તેને संगम કહેછે.

સમુદ્રને મળતા પહેલાં ભરતી*નું પાણી માંહે આવે એવું જે નદીનું મુખ પહોળું હોયછે તેને खाडी કહેછે.

(૪) जमीन अने पाणीना मोटा भाग.

જમીન.—પૂર્વ ગોળાર્દ્ધમાં एशिआ, यूरोप, અને आफ्रिका, એ ત્રણ ખંડ છે. એ ત્રણે જોડાયલાછે. એ ત્રણ ખંડોને કોઈવેળા जूनीभूमि કહેછે, કેમકે તેઓ છેક પ્રાચીનકાળથીજ એક બીજાના રહેવાશીઓને થોડા ઘણા માલૂમ હતા.

પશ્ચિમ ગોળાર્દ્ધમાં अमेरिका (उत्तर અને दक्षिण अमेरिका) નામે એકજ ખંડ છે. એને કોઈવેળા नवीभूमि કહેછે, કેમકે ઈ૦ સ૦ ૧૪૯૨ માં કોલંબસ નામે વહાણવટીએ તેનો શોધ કર્યો ત્યાંસૂધી ઊપલા ત્રણ ખંડના લોકોને માલૂમ નહોતો.

ઊપલા ચાર ખંડો સિવાય એક પાંચમો ખંડ છે તેને आस्ट्रेलिआ કહેછે. એની આસપાસના બેટ તથા પાસિફિક મહાસાગર માંહેલા નાના બેટ એમાં ઉમેર્યાછે. એ સઘળા બેટ સહિત આસ્ટ્રેલિઆને आस्ट्रेलेशिआ † કહેછે.

એશિઆની પશ્ચિમે यूरोप ખંડ છે.

યૂરોપની દક્ષિણે आफ्रिका ખંડ છે. યૂરોપ અને આફ્રિકાની વચ્ચે ભૂમધ્ય ‡ સમુદ્ર છે.

યૂરોપની અને આફ્રિકાની પશ્ચિમે अमेरिका ખંડ છે.

પાણી—પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર પાંચ મહાસાગર છે.

૧. ઉત્તર § ધ્રુવની આસપાસ उत्तर महासागर છે.

---

* દરિયાનું પાણી વારા ફરતી ચડેછે અને ઊતરેછે તેને भरती ओट કહેછે.

† દક્ષિણ ભૂમિ. ‡ એની આસપાસ દેશો આવેલા છે.

§ સૂરજની આસપાસ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં પૃથ્વી ફરેછે. જે કલ્પિત લીંટીમાં પૃથ્વી ફરેછે તેને પૃથ્વીની धरी કહેછે. એ ધરીના છેડાને ध्रुव કહેછે. ઉત્તર તરફના ધ્રુવને उत्तर ध्रुव અને દક્ષિણ તરફના ધ્રુવને दक्षिण ध्रुव કહેછે.

२. દક્ષિણ ધ્રુવની આસપાસ दक्षिण महासागर છે.

३. એશિઆ અને અમેરિકા વચ્ચે पासिफिक महासागर છે.

४. અમેરિકાની પૂર્વે અને યૂરોપ તથા આફ્રિકાની પશ્ચિમે आट्लान्टिक महासागर છે.

५. એશિઆની દક્ષિણે हिंदी महासागर છે.

प्रकरण २ जुं.

एशिआखंड.

એ ખંડ બધા ખંડોથી મોટો છે. એના બાર ભાગ કર્યા છે તેઓનાં નામઃ—

१ भरतखंड के हिंद.	७ तुर्कस्तान.
२ सिंहलद्वीप.	८ तार्त्तरी.
३ बलूचिस्तान.	९ एशिआई रुशिआ.
४ अफगानिस्तान.	१० जापान.
५ इरान.	११ चिनाई मूलक.
६ अरबस्तान.	१२ हिंदी चीन.

એમાંના ભરતખંડમાં આપણે વસીએ છીએ. એને કેટલાક લોક હિંદ કહેછે. એની ત્રણ બાજુએ સમુદ્રો છે તેપરથી હિંદીદ્વીપકલ્પ નામે પણ એ ઓળખાય છે. એમાં ઇંગ્રેજ રાજ કરેછે. ઘણાંક દેશી રાજ્યો છે, પણ તે બધાં ઇંગ્રેજ સરકારને આધીન છે. આખા હિંદી રાજ્યના ઉપરી અધિકારીને ગવર્નર જનરલ કહેછે. એના હાથ નીચે ગવર્નરો, કમિશનરો, વગેરે અધિકારીઓ રાજ્યના જૂદા જૂદા ભાગોનો વહીવટ કરેછે. રાજકાજને અર્થે મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળા, વગેરે ઈલાકા કે પ્રેસિડન્સિ કરાવ્યાછે.

પ્રકરણ ૩ જું.

મુંબઈ ઇલાકો (મુંબઈ પ્રેસિડંસિ).

૧ સામાન્યવર્ણન.

હિંદી દ્વીપકલ્પની પશ્ચિમ બાજુએ મુંબઈ ઈલાકાનો સાંકડો મુલક છે. પંજાબની નૈઋત્ય સીમાથી મ્હૈસૂર સંસ્થાન અને મદ્રાસ ઈલાકાના સીમાડા સુધી એ ઈલાકાનો વિસ્તાર ૧૦૫૦ મૈલ છે. એ ઈલાકાની વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ઈશાન દિશાએ બલુચિસ્તાન, પંજાબ, અને રજપૂત સંસ્થાનો છે; પૂર્વ અને અગ્નિ ભણી મધ્ય હિંદુસ્તાનનાં દેશી સંસ્થાનો, મધ્ય પ્રાંતો, વરાડ, અને નિઝામનું રાજ્ય છે; દક્ષિણે મદ્રાસ ઈલાકો અને મ્હૈસૂર છે; અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. ભરતખંડના પશ્ચિમ કાંઠાનો ⅔ ભાગ એ ઈલાકામાં આવેલો છે. કાઠીઆવાડની બે પાસે આવેલા કચ્છની અને ખંભાતની અખાતોને બાદ કરતાં બાકીનો એ કિનારો અખંડિત એકસરખો છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં કાંઠાપર આવેલી ઘણીક ખાડીઓ કિનારાપર ફરનારાં વહાણોને બંદરની ગરજ સારેછે, પરંતુ ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ કરે એવાં જમીનથી બંધીઆર થયેલાં માત્ર ત્રણ બંદર છે, એક મોટું મુંબાઈનું બારૂં, બીજું કરાંચીનુ, અને ત્રીજું કારવાડનું.

મુખ્ય પર્વતો— સહ્યાદ્રિ અથવા પશ્ચિમઘાટ ઉત્તર દક્ષિણ પડેલોછે, અને દક્ષિણ દેશ તથા કોકણને જૂદા પાડેછે. સાતપૂડા પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાએ છે. તે ઇંદોર અને ખાનદેશ તાબાના મૂલકોની વચ્ચે આવેલોછે, તથા નર્મદા અને તાપીના પ્રદેશને છૂટા પાડેછે.

મુખ્ય નદીઓ— **સિંધમાં સિંધુ, ગૂજરાતમાં સાબરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી, અને દક્ષિણમાં ગોદાવરી, ભીમા, નિરા, અને કૃષ્ણા. કોંકણની નદીઓ નાની છે.** દરિયાથી કેટલેક છેટે તેઓમાં વહાણ જઈ શકેછે તે ઉપરાંત ઝાઝા ઉપયોગની નથી. મુંબઈ ઈલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૮૧૯૫ ચોરસ મૈલ છે. એમાંનો $\frac{1}{3}$ ભાગ દેશી રાજાઓનો છે. વસ્તીની કુલ સંખ્યા ૨૫૬૨૪૬૯૬ છે તેમાંથી ૯૨૭૨૦૭૩ માણસ દેશી સંસ્થાનોમાં વસેછે. દેશી રાજાઓ મુંબઈ સરકારના હુકમ નીચે છે,* અને તેને અથવા ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે. એ પ્રકારનાં ઘણાંક નાનાં રાજ્યોનો સમુદાય કરી પોલિટિકલ એજન્સિઓ બનાવેલીછે. થોડાંક સંસ્થાનો પાસેના જિલ્લાના કલેક્ટર કે જડજના ઉપરીપણા નીચે રાખેલાં છે. ખાલસા મુલકનો વહીવટ કરવાને સરકારે તેના જિલ્લા ઠરાવ્યાછે, અને જિલ્લાનાં પરગણાં અથવા તાલુકા કર્યા છે. આખા ઈલાકાના મુખ્ય અધિકારીને ગવર્નર કહેછે. એને મદદ આપવાને બે કોંસિલ કે મંત્રીમંડળ છે.

૨. રાજ્યરીતિ.

પોલિટિકલ એજન્સિઓ ગવર્નર સાહેબના પોલિટિકલ એજંટોના અધિકાર તળે રાખીછે. એ અમલદારોને મદદ કરવાને એમના હાથ નીચે એક બે કે વધારે આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટો છે. રાજા રાજવાડાઓમાં વાંધો પડે તેના ફેસલા કરવાનું અને તેમને એક એક જોડે લડતા તથા એકએકનો મુલક લૂટતા અટકાવવાનું કામ એ અધિકારીઓને સોંપ્યુંછે. કેટલીક એજન્સિઓમાં એ અમલદારો તથા મુખ્ય રાજાઓ કિંવા દેશી ગૃહસ્થોનું પંચ ઠરાવવામાં આવેછે. ખૂન, ચોરી, બાળહત્યા, વગેરે મોટા ગુનાનો ઈનસાફ એ પંચ કરેછે. એ પોલિટિકલ એજંટો રાજા રજવાડામાંથી ખંડણી વસૂલ કરેછે, અને ગાયકવાડ અથ-

---

* હાલ વડોદરાનું રાજ્ય ગવર્નર જનરલના હુકમ નીચે છે.

વા બીજા જે સંસ્થાનને ભરવાની હોય તેને ભરેછે. કોઈ રાજા, ઠાકોર, નવાબ વગેરે બાળકુંવર મૂકીને મરેછે ત્યારે તેના સંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજંટ લેછે અને સંસ્થાનનું કામ સંભાળથી ચલાવી મરનાર દેવું મૂકી ગયા હોય તો તે અદા કરેછે. વારસો લેનાર બાળકને આ બહુ હિતકારી છે.

(૨) જિલ્લા. હરેક જિલ્લાનો મુખ્ય કારભાર કરનાર કલેકટર કે માજિસ્ટ્રેટ છે. સરકારની તરફથી જમાબંદી વસૂલ કરેછે અને ખરચ થાય તે આપેછે. મુલ્કી, ફોજદારી, તથા લોકોપયોગી હરેક બીજા કામપર તે નિઘા રાખેછે. ઘણું કરીને તેના હાથ નીચે બે ત્રણ આસિસ્ટંટ કલેકટર, એક ડિસ્ટ્રિકટ ડેપ્યુટી કલેકટર, અને એક હજૂર ડેપ્યુટી કલેકટર હોયછે. આસિસ્ટંટ કલેકટરો અને ડિસ્ટ્રિકટડેપ્યુટી કલેકટરને તાલુકાની દેખરેખ સોંપેછે અને હજૂર ડેપ્યુટી જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં રહી તીજોરી વગેરેનું કામકાજ કરેછે. એ સર્વે અધિકારીઓ માંજિસ્ટ્રેટનું કામ પણ કરેછે. તે ઊપરાંત પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, ઇંજિનીયર, અને માપણી ખાતાના અમલદારો માજિસ્ટ્રેટોને અને કલેકટરોને સહાય કરેછે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને તેનાં માણસો ખૂન કરનારા, ચોર, વાટપાડુ, ધાડ પાડનાર વગેરેને ઝાલીને શિક્ષાને સારૂ માજિસ્ટ્રેટને હવાલે કરેછે. રસ્તા બાંધવાનું, તળાવ ખોદવાનું, ધર્મશાળા બાંધવાનું, વગેરે સરકારી ઈમારતોનું કામ ઇંજિનીયર કરેછે. કલેકટર ખાતાના નોકરોની બેપરવાઈ કે ઠગાઈને લીધે રૈયતને સરકારના વાજબી હક કરતાં જાસ્તી ન આપવું પડે માટે માપણી ખાતાના અમલદારો દરેક ખેડૂતને કેટલી વિઘોટી ભરવાની છે તે સૌના દેખતાં ઠરાવી આપેછે.

હરેક તાલુકામાં કલેકટરની વતી મામલતદાર રહેછે. જો

પરગણું મોટું હોય તો મામલતદારના હાથનીચે મહાલકરી કે થાણદારને તેમાંનો ભાગ સોંપેછે. મામલતદારની કચેરીમાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની તરફથી ફોજદાર રહેછે.

જિલ્લાને માટે એક દિસ્ત્રિકટ જડજ એટલે મુખ્ય ન્યાયાધીશ હોયછે. ખૂન કરનારા, ધાડ પાડનારા, જૂઠી સાક્ષી પૂરનારા, જૂઠાં ખત બનાવનારા, તથા બીજા ભારે ગુના કરનારાઓને માજિસ્ત્રેટે મોકલ્યા હોય તેઓનો એ જડજ ઈનસાફ કરેછે. ભોંય, તથા બીજી સ્થાવર મીલકત, દેવું, તથા હરકોઈ જંગમ મીલકત સંબંધીની ફર્યાદ પણ તેજ સાંભળેછે. જડજને મદદ કરવાને આસિસ્ટંટ જડજ અને સબાર્ડિનેટ જડજ રાખેલા છે. મોટાં નગરોમાં સ્મૉલકૉઝ કોર્ટ હોયછે, ત્યાંના જડજો નાની રકમના કજીઆ સૂકવેછે, ને તેના ફેસલાપર અપીલ નથી. તમામ ન્યાય ખાતાનું ઉપરીપણું મુંબઈની હાઈકોર્ટને સોંપ્યું છે. મોટાં ગામ, કસ્બા, ને શહેરોમાં ડેપ્યુટી પોસ્ટમાસ્તર નામે કારકુનો રાખ્યાછે. સરકારના તથા લોકોના કાગળો મોકલવા અને પહોંચાડવા એ તેમનું કામ છે.

હરેક જિલ્લામાં સરકારી નોકરોને તથા ગરીબોને દવા કરવાને દાકતર રાખેલા છે. જરૂર જણાય તો માંદા માણસને હૉસ્પિતલમાં રાખી ઓસડ કરેછે. જિલ્લાના મોટા કસ્બાઓમાં એજ કારણને માટે દવાખાનાં કર્યાં છે. શહેરોને તથા કસ્બાઓને ચોખા રાખવાને તથા રાત્રે દીવા કરવા વગેરેને માટે મ્યુનિસિપાલ કમિટીઓ ઠરાવીછે.

३. मुंबई इलाकाना भाग.

મુંબઈ ઈલાકાના પાંચ ભાગ કર્યા છે. ઉત્તરથી શરૂ કરતાં (१) सिंध, (२) कच्छ, (३) गूजरात, (४) महाराष्ट्र, એમાં दक्षिण અને कोंकण બે છે, (५) दक्षिण महाराष्ट्र અને उत्तर कानडा.

એ ઈલાકાની રાજધાની મુંબઈ બેટ છે. ઈ૦ સ૦ ૧૬૬૧ માં પોર્તુગાલના રાજાએ ઇંગ્લાંડના બીજા ચાર્લસ રાજાને એ બેટ કન્યાદાન જોડે આપ્યો હતો. દક્ષિણમાં ગોવા હજી પોર્તુગીઝ લોકને તાબે છે (ગોવાને તાબે આશરે ૨૨૪ ચોરસ મેલ ભોંય છે). સૂરતની દક્ષિણે દમણ (એમાં ૨૨ ચોરસ મેલ જમીન છે) અને કાઠીઆવાડની દક્ષિણે દિવ નામે નાનો બેટ.

ગૂજરાતમાંનો ઇંગ્રેજી ખાલસા મૂલકનો ઘણોખરો ભાગ ગાયકવાડ પાસેથી કરારને પેટે મળેલો છે. મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશો પેશ્વા પાસેથી સને ૧૮૧૮ માં જીતી લીધેલાછે. ઉત્તર કાનડા મદ્રાસ ઈલાકાનો ભાગ હતો, તેને સને ૧૮૬૧ માં મુંબઈ ઈલાકામાં નાખ્યો. ઈ૦ સ૦ ૧૮૪૩ માં સરકારે સિંધ દેશને ત્યાંના અમારો પાસેથી જીતી લીધો.

એ પાંચ ભાગમાં જિલ્લા, પોલિટિકલ એજન્સિ, અને મુખ્ય શહેરો નીચે પ્રમાણે છે:—

(१) सिंध.	मुख्य शहेर.
१ सिंधनो ऊपलो सरहदनो मूलक	जेकबाबाद.
२ शिकारपुर जिल्लो.	शिकारपुर.
३ हैदराबाद जिल्लो.	हैदराबाद.
४ करांची जिल्लो.	करांची.
५ थरपारकर.	उमरकोट.
६ खैरपुर संस्थान.	खैरपुर.
(२) कच्छदेश.	भूज.
(३) गूजरात.	
१. सूरत जिल्लो.	सूरत.
२. भरुच जिल्लो.	भरुच.
३. खेडा जिल्लो.	खेडा.

४. पंचमहाल.	गोधरा अने दाहोद.
५. अमदाबाद जिल्लो.	अमदाबाद.
६. काठीआवाड एजन्सि.	राजकोट.
७. पालणपुर एजन्सि.	पालणपुर अने डीसा.
८. महीकांठा एजन्सि.	सादरा अने इडर.
९. रेवाकांठा एजन्सि.	नांदोद, वारीआ, अने लुणावाडा.
१०. गायकवाडनो मूलक.	वडोदरा.
११. खंभात संस्थान	खंभात.
१२. पंचमहाल एजन्सि.	नारुकोट.
१३. सूरत एजन्सि.	वांसदा, धरमपुर, अने सचीन.

(४) महाराष्ट्र (મુંબઈબેટ બાદ કરતાં)

(अ) कोंकण.

१. थाणाजिल्लो.	थाणा.
२. जवार संस्थान.	जवार.
३. कोलाबा जिल्लो.	अलीबाग.
४. जंजीरा संस्थान.	जंजीरा.
५. रत्नागिरि जिल्लो.	रत्नागिरि.
६. सावंतवाडी संस्थान.	सावंतवाडी.

(ब). दक्षिणप्रांत.

१. खानदेश जिल्लो.	धुळिया.
२. खानदेश एजन्सि.	
३. नाशक जिल्लो.	नाशक.
४. पेंठ संस्थान.	पेंठ.
५. अहमदनगर जिल्लो.	अहमदनगर.
६. पुणाजिल्लो.	पुणा.
७. सतारा जिल्लो.	सतारा.

८. सतारा जागीर.	भोर, फलटन, औंद, जत.
९. सोलापुर जिल्हो.	सोलापुर.
१०. अकलकोट संस्थान.	अकलकोट.

(५) दक्षिण महाराष्ट्रदेश અને उत्तर कानडा.

१. कलादगी जिल्हो.	कलादगी.
२. बेलगाम जिल्हो.	बेलगाम.
३. कोलापुर संस्थान.	कोलापुर.
४. दक्षिण मराठा जागीर.	सांगली, जमखिंडी, मिरज, कुरुंदवाड, मुधोळ અને रामदुर्ग.
५. धारवाड जिल्हो.	धारवाड.
६. सावनूर संस्थान.	सावनूर.
७. उत्तर कानडा जिल्हो.	कारवाड.

સિંધના સર્વથી ઉપરી અમલદારને કમિશનર કહેછે. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર તથા ઉત્તર કાનડાના ૧૮ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ કર્યાછે. એકનું નામ ઉત્તર ભાગ, બીજાનું નામ મધ્ય ભાગ, અને ત્રીજાનું નામ દક્ષિણ ભાગ છે. તેમાંના દરેક ભાગના ઉપરીને કમિશનર કહેછે. ઉત્તર ભાગમાં અમદાવાદ, ખેડા (પંચમહાલ સુદ્ધાં), ભરુચ, સૂરત, થાણા અને કોલાબા છે; મધ્ય ભાગમાં નાશક, ખાનદેશ, અહંમદનગર, પુણા, સોલાપુર, અને સતારા, તથા દક્ષિણ ભાગમાં બેલગામ, ધારવાડ, કલાદગી, કાંનડા, અને રત્નાગિરિ છે. ઉત્તર ભાગના કમિશનરના તાબામાં પાલણપુર, મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, પંચમહાલ, ખેડા, સૂરત, થાણા, અને કોલાબાની પોલિટિકલ એજન્સિઓ છે; ખાનદેશ, સતારા, અને સોલાપુરની પોલિટિકલ એજન્સિઓ મધ્ય ભાગના કમિશનરના તાબાહેઠળ, તથા ધારવાડ અને સા-

વંતવાડીની પોલિટિકલ એજન્સિઓ દક્ષિણ વિભાગના કમિશનરના તાબા હેઠળ છે.

૪. मुंबई शहेर अने बेट.

મુંબઈ બેટ એકલાને જૂદો જિલ્લો ઠરાવ્યો છે અને તેથી તેને ઊપલા જિલ્લાઓમાં ગણ્યો નથી. એ બેટ સપાટ મેદાન છે ને એની આસપાસ નીચા ડૂંગરા છે. એ સપાટ મેદાન ૧૧ મૈલ લાંબું અને ૩ મૈલ પહોળું છે. એ બેટની પૂર્વે તથા એની અને કોકણના કિનારાની વચ્ચે એનું બંદર છે. તેનો વિસ્તાર ૫ થી ૭ મૈલ સૂધી છે. આસપાસ આવેલી જમીન પવનના જોસ્સાને તથા પાણીના ઉછાળાને ખાળી એ બંદરનું રક્ષણ કરેછે. દુનિઆમાં સૌથી મોટાંમાં મોટાં બંદરોમાંનું એક બંદર એ છે. એમાં વહાણો અને આગબોટો હમેશાં જથાબંધ રહેછે, ને દુનિઆના સઘળા ભાગો તરફ આવજા કરેછે. એ બંદરમાં કેટલાક બેટ છે તેમાંનો ઘારીપુરી નામે ઘણો પ્રખ્યાત છે, કેમકે તેમાં ડુંગરમાં કોરીને દહેરાં કર્યાં છે.

બેટની જે બાજુએ બંદર છે તેજ બાજુએ પહેલાં કોટ હતો. એ ભાગમાં વેપારીઓની અને શાહુકારોની દુકાનો તથા સરકારી વસૂલાત, ન્યાય, પોસ્ટ, તાર, અને બીજાં ખાતાંઓ છે, ને તેઓને માટે રોનકદાર મોટાં મકાનો છે. કોટની પાસે અમદાવાદની રેલવે તથા કલકત્તા અને મદ્રાસની રેલવે મળેછે. કોટ પાડી નાખેલોછે તોપણ હજી નામ રહ્યું છે.

કોટ અને બહારકોટ મળી મુંબઈ શહેરની વસ્તી ૬૪૪૪૦૫ માણસની છે. લંડન બાદ કરતાં ઇંગ્રેજી રાજ્યમાં તે મોટામાં મોટું શહેર છે. મુખ્યત્વે કરીને એમાં મરાઠી અને ગૂજરાતી ભાષાઓ બોલાયછે; પરંતુ વેપારને અર્થે દુનિઆના જૂદા જૂદા

ભાગોમાંથી આવેલા લોકો ઇંગ્રેજી, હિંદુસ્તાની, વગેરે ભાષાઓ બોલેછે. દરિયાના પાણીને આવતાં અટકાવ્યાથી અસલ કરતાં બેટની જમીનમાં ઘણો વધારો થયેલોછે, અને ખાડીઓપર રસ્તા તથા રેલવે બાંધીને સાષ્ટી (થાણાજિલ્લામાં) બેટ સાથે ઉત્તર ભાગને હાલમાં જોડી દીધેલો છે. સાષ્ટીમાં મુંબઈથી ૧૬ મૈલ, સરકારે વિહાર નામે મોટું તળાવ બાંધ્યું છે તેમાંથી લોઢાના નળો વડે મુંબઈમાં મીઠું પાણી આણે છે.

એમાં વિદ્યાલયો બહુ છે. રંગારા, ચમાર, કંસારા, તથા બીજા સેંકડો કારીગરો પોતાના હુનર એ બેટમાં કરેછે, પરંતુ સૌકરતાં વધારે મોટો ધંધો સૂતર કાંતવાનો અને કાપડ વણવાનો છે. એ બેટમાં વરાળયંત્રથી ચાલતા કાંતવાના અને વણવાના સંચા હાલમાં ઘણા છે, ને તે વડે હજારો માણસોને રોજી મળેછે. વળી નાળીએરીઓથી તથા દારૂ ગાળવાના ધંધાથી ઘણા લોક કમાયછે. ખેતીના પાકમાં ડાંગર મુખ્ય છે. ભીંડી થાયછે, અને ડુંગળી (કાંદા), દૂધી, કોળું, કાકડી, વગેરે શાકભાજી પણ મઝ થાય છે. મુંબઈમાં મ્યુનિસિપાલ ખાતું છે તેમાં કેટલાક કમિશનરોને લોક ઠરાવેછે. જમીનપરના અને સ્ટાંપના કર વસૂલ કરવા માટે ઇંગ્રેજ સરકારે એક કલેકટર રાખેલો છે, અને વહાણેથી જે માલ આવેછે તેઉપર દાણ ઠરાવ્યું છે તે વસૂલ કરવા માટે કસ્તમ કમિશનર નીમેલોછે. મુંબઈમાં હાઈકોર્ટ છે. મુંબઈશહેરના રહેવાસીઓના કજીઆ ચૂકવવા, તથા જિલ્લાના જડજને અને માજિસ્ટ્રેટોનાં કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી, તેમની ભૂલ સુધારવી, અને તેઓના ઈનસાફ ઉપર અપીલ સાંભળવી એ તેનું કામ છે.

૫. અરબસ્તાનમાં મુંબઈ તાબાનાં સંસ્થાન.

મુંબઈમાં જે વહાણો અને આગબોટો આવે તેના રક્ષણ અર્થે અરબસ્તાનની નૈરૂત્ય દિશાએ એડનમાં એક સં-

સ્થાન સરકારે કર્યુંછે. એ સંસ્થાન આશરે ૩૫ ચોરસ મેલ છે, અને તેમાં ૨૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાંના ઘણા ખ-લાશીઆ અને સિપાઈઓ છે. એની આસપાસના દેશમાં આરબોની જંગલી જાતો વસેછે. એ દેશ ઘણો ગરમ છે, અને તેમાં ઘણો વરસાદ પડતો નથી. વળી પેરિમ બેટ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે. એડનથી થોડા મેલને છેટે રાતા સમુદ્રમાં જવાના બારા આગળ એ બેટ છે.

प्रकरण ४ थुं.

सिंध.

ખૈરપુર સંસ્થાન બાદ કરતાં સિંધ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૭૧૭૫ ચોરસ મેલ અને ૨૧૯૨૪૧૫ માણસની વસ્તી છે. એ વસ્તીમાંના ¾ મુસલમાન છે. એ દેશમાં મુખ્યત્વે સિંધી અને બલૂચી ભાષા બોલાયછે. એ દેશની દક્ષિણે કચ્છી રણ અને આરબી સમુદ્ર, પશ્ચિમે હાલા અને સુલેમાન પર્વત, ઉત્તરે બલૂચિસ્તાન અને પંજાબ, અને પૂર્વે જસલમેરનું રણ અને રજપૂત સંસ્થાનો છે. એ દેશનો મધ્ય ભાગ સપાટ મેદાન છે; સિંધુના કાંઠાનો પ્રદેશ ઘણો રસાળ અને સારો ખેડાયલો છે. સિંધના હરકોઈ ભાગમાં વરસાદ થોડોજ વરસેછે, પરંતુ માર્ચથી સપ્ટેંબરમાસ સૂધીમાં સિંધુનદીમાં રેલ આવેછે તેથી તેના આસપાસના મૂલકમાં પાણી ફરી વળેછે. ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે ઘણી નહેરો ખોદેલીછે. એ દેશના પશ્ચિમ ભાગમાં ડૂંગરા છે તેમાં ભરવાડોનાં ઘેટાંને સારૂ ચારો ઊગેછે, અને પૂર્વ ભાગમાં મોટું રણ છે તેમાં રેતીનાં મેદાન અને ટેકરા છે. દેશનો દક્ષિણ ભાગ ખારવાળો છે અને ત્યાંની હવા રોગી છે.

સિંધ દેશમાં ખેતી અને ચારો સારો થાયછે. વળી તેમાં

માટીનાં વાસણ, આમડાંની વસ્તુઓ, અને શેતરંજીઓ બનેછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, મગ, જવ, રૂ, તથા તેલિયાં બીયાં મુખ્ય છે.

હૈદરાવાદને રસ્તે કરાંચીથી કોટ્રીસૂધી રેલવે છે, અને સિંધુ નદીમાં મુલતાનસૂધી આગબોટ ચાલેછે.

એ દેશ કમિશનરના તાબા હેઠળ છે; તેના પાંચ ભાગ કરેલાછે તેમાં शिकारपुर, हैदराबाद, અને कराची એ ત્રણ મધ્ય ભાગે રસાળ જિલ્લા છે. બાકીના બે ભાગ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબા હેઠળ છે. વળી ખૈરપુર એ દેશી સંસ્થાન છે.

ઉત્તરથી શરૂ કરતાં એ પાંચ ભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) सिंधनो ऊपलो सरहद्दनो मूलक.— એ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના હાથ નીચે છે. એનું ક્ષેત્રફળ૨૯૧૩ ચોરસ મૈલ તથા ૮૯૯૮૫ માણસની વસ્તી છે. એના ત્રણ તાલુકા કર્યાછે. એ મુલકની પશ્ચિમે તથા વાયવ્ય કોણમાં ખિલાતના ખાનનો મુલક, ઉત્તરે પંજાબ, પૂર્વે સિંધુનદી અને દક્ષિણે શિકારપુર જિલ્લો છે. એમાં ઘણું કરીને જમીન સપાટ છે, અને ઉત્તરની ભોંય વેરાન છે; પરંતુ જ્યારે પાણી પાયછે ત્યારે બીજા ભાગોમાં ખેતી થાયછે. મુખ્ય નિકાસ જુવાર, બાજરી, અને ઘઉં છે; તલ, દીવેલી, વગેરે તેલિયાં બીયાં પણ થોડાંક થાયછે; નહેરો વડે જે જમીનને પાણી પાયછે તેમાં જુવાર અને બાજરી પાકેછે, અને જેપર પૂર આવે તે સુકાયાપછે, તેમાં ઘઉં પાકેછે. જેકબાબાદ માત્ર મોટું શહેર છે તેમાં ૫૨૦૫ માણસ વસેછે.

(૨) शिकारपुर — એ જિલ્લાની ઉત્તરે સિંધનો ઊપલો સરહદનો મુલક અને ભાવલપુર સંસ્થાન, પશ્ચિમે કોહિસ્તાનના પશ્ચિમ ડુંગરા, દક્ષિણે કરાંચી જિલ્લો, અને પૂર્વે ભાવલપુર અને જસલમેર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૭ તાલુકા છે તેમનું ક્ષેત્રફળ ૮૮૦૯ ચોરસ મૈલ અને ૭૭૬૨૨૭ માણસની વસ્તી છે. એ સપાટ છે અને એમાં પૂર આવેછે. ખરિફપાકમાં ડાંગર અને જુવાર અને રવિપાકમાં ઘઉં અને ચણા છે. હુનર ઘણો ચાલતો નથી. ખાદી, હાથીદાંતનાં રમકડાં, અને માટીનાં વાસણ માત્ર થાયછે. વેપારને માટે બે શહેર પ્રખ્યાત છે, शिकारपुर અને પહેલાં ખોરાસાનની ભાગોળ કહેતા, અને शक्कर સિંધુનદીને કાંઠે બુલન ઘાટના વેપારનું સ્થળ છે. લાર્ખાના અને શેહવી એ પણ મોટા કસ્બા છે.

(૩) हैदराबाद—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૯૬૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૭૨૧૯૪૭ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે મીરઅલી મુરાદનું સંસ્થાન, પૂર્વ થર પારકર સંસ્થાનો,

દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને કરાંચી જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સિંધુ નદી છે. એ સપાટ છે, અને તેમાં ઘણી નહેરો છે. એમાં એક મોટું જંગલ છે અને ખારી ઊજડ ભૂમિ છે. કારીગિરીને માટે સિંધમાં પ્રખ્યાત સ્થળ હૈદરાવાદ જિલ્લો છે. એની શેતરંજી, રેશમી અને સૂતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ, અને ચામડાંની વસ્તુઓ વખણાયછે.

ખેતીની પેદાશમાં (ખરિફ પાકમાં) ડાંગર, જુવાર, અને રૂ, તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં અને તમાકુ મુખ્ય છે.

એના ૧૩ તાલુકા છે, પરંતુ માત્ર હૈદરાવાદ મોટું શહેર છે તેમાં ૪૧૧૫૨ માણસની વસ્તી છે.

(૪) **कराची.**—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૦૮૯ ચોરસ મૈલ તથા ૪૨૩૪૯૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧૩ તાલુકા છે. એની પશ્ચિમે ખિલાતના ખાનનો મુલક, ઉત્તરે શિકારપુર જિલ્લો, પૂર્વે સિંધુ નદી અને કચ્છનું રણ, અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર છે. એ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ છે; એક પૂર્વમાં સિંધુના કાંઠાનો ખરબચડો અને વેરાન પ્રદેશ; એમાં થોડો વરસાદ આવેછે; બીજો મધ્યમાં સિંધુના કાંઠાનો રસાળ પ્રદેશ; અને ત્રીજો દક્ષિણે સિંધુ નદીથી નવો થયેલો બેટ; ત્યાંની હવા ભેજવાળી અને રોગી છે. એમાં સૂતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ અને કામળા બનેછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર અને બાજરી (ખરિફપાકમાં), તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં, દીવેલી, અને જવ મુખ્ય છે. ડાંગર, જુવાર, અને બાજરી કરાંચીથી મુંબઈ ઈલાકાના બીજા ભાગો ખાતે ચઢેછે; અને ઘઉં તથા અનેક જાતનાં તેલ કાઢવાનાં બીઆં ઇંગ્લાંડ મોકલવામાં આવેછે. જવ એ જિલ્લામાં ખપી જાયછે. વળી થોડું રૂ અને ગળી થાયછે.

કરાંચી શહેરમાં ઘણી વસ્તી છે. મુંબાઈ ઈલાકાના મોટાંમાં મોટાં શહેરોમાં પાંચમું શહેર કરાંચી છે. એ મોટું બંદર છે, ને તેમાં મોટાં વહાણો સહીસલામત રહી શકેછે. એમાં એક સરકારી હાઈસ્કૂલ છે. કરાંચી સિવાય કોટ્રી અને તટ્ટ એ બે મુખ્ય સ્થળ છે.

(૫) **थर पारकर** એ પોં૦સુળના હાથનીચે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૨૭૨૯ ચોરસ મૈલ અને ૧૮૦૭૬૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૭ તાલુકા છે. એ મૂલકની દક્ષિણે કચ્છનું રણ, પશ્ચિમે હૈદરાવાદ જિલ્લો, ઉત્તરે ખૈરપુર સંસ્થાન, અને પૂર્વે રજપૂતાનાનું દેશી રાજ્ય છે. એ મૂલકના ત્રણ ભાગ કર્યાછે. પશ્ચિમે પર્વ નળનું રેતીનું મેદાન છે તેમાં કેટલીક નહેરો છે; મધ્યમાં થર એટલે રણ મોટો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, તેમાં રેતીના ટેકરા છે; અને અગ્નિકોણમાં પારકર એ કચ્છના રણમાં બેટ જેવો છે. એ મૂલકમાં વરસાદ થોડોજ આવેછે, અને થર રણ તથા પારકરમાં પાણીની બહુ તંગી છે. એમાં ધાબળી, શેતરંજી, અને ચામડાંની જણસો બનેછે. લોકનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા અને બાજરી છે. વળી ઘઉં, જુવાર, રૂ અને જવ થાયછે. મોટામાં મોટું શહેર ઉમરકોટ છે.

(૬) **खैरपुरसंस्थान**—એ સિંધની ઈશાન કોણમાં છે અને મીરઅલિ મુરાદના તાબામાં છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

કચ્છ*.

આ મુલક કાઠીઆવાડની વાયવ્ય કોણમાં છે. એની ઉત્તરે, પૂર્વે, અને અગ્નિકોણમાં રણ, દક્ષિણે અને નૈરૂત્ય કોણમાં કચ્છની અખાત અને અરબીસમુદ્ર, અને વાયવ્ય કોણમાં સિંધુ નદીની પૂર્વશાખા કોરી છે. રણની પેલીમર ઉત્તરમાં થર કે નાનું રણ છે તથા વાયવ્ય કોણમાં સિંધ દેશ છે. એ રણ મોટું રેતીનું મેદાન છે તે ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર હોયછે, ત્યારે કચ્છ જાણે બેટ હોય તેમ દેખાયછે. કચ્છની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૭૦ મેલ તથા વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૫૦ મૈલ છે. પરંતુ એક સ્થળે તે માત્ર ૧૫ મૈલ પહોળો છે. રણ બાદ કરતાં એનું ક્ષેત્રફળ ૬૫૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૮૭૮ ગામ તથા ૫,૦૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. દક્ષિણ કાંઠો તદન સપાટ છે અને ભૂમિ રસાળ છે. બાકીની સર્વે દિશામાં ડુંગરા અને પત્થરાવાળી જમીન છે. મુખ્ય ડૂંગરાની હાર ત્રણ છે. તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં જાયછે. ઉત્તર ધાર નામે હાર ઉત્તરમાં છે; કાળો, રાયમલરો, ખડીર, લક્ષ્મી, ધોળો, ભીલવો, અને મોણવો એ સર્વે ડુંગરા એમાં છે. તેઓ પચ્છમ, ખડીર, અને માંથલ બેટોમાં થઈ ચોરાડ કે ચોરવાડ સૂધી જાયછે. બીજી હાર મધ્યધાર છે, તેમાં આરો, કરોકાસમ, ધીણોધર, હુવાય વગેરે ડુંગરા છે. તેઓ વાસ્તવિક કચ્છની ઉત્તર દિશાએ રણની સીમા છે. ચાવા નામે ત્રીજી હાર ભૂજની

* કચ્છ દેશની ભૂગોળવિદ્યાની ઝીણી હકીકત એ દેશની નિશાળોને સારૂ લખીછે. ગૂજરાત અને કાઠીઆવાડની નિશાળોમાં ઝીણી બાબતો મૂકી દેવી. માત્ર સીમા, નગરોનું સહજ જ્ઞાન, મુખ્ય ડુંગરો તથા થોડી હકીકત શીખવવી.

દક્ષિણે પૂર્વપશ્ચિમ જાયછે, તેમાં ગિન્નાણો, રોહાની, નનામો, ખાડવા, ચાત્રોડ વગેરે ડુંગરા છે. પહેલી હાર થોડી ઘણી તૂટક છે. એમાંના કાળો નામે ડુંગરનું શિખર કચ્છમાં સર્વથી ઊંચું છે. મધ્યહાર માંહેલા પહાડોમાં ધીણોધર સર્વથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧૨૬૮ ફુટ ઊંચું છે. ચાડવાહાર માંહેલા પહાડોમાં નનામો સૌથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧૪૨૪ ફૂટ ઊંચું છે.

નદીઓ.—એમાં એકે નદી નથી. પરંતુ કેટલાક પાણીના વહેળા છે તેઓ ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર રહેછે. ઊનાળામાં માત્ર છેટેછેટે ખાબોચીઆમાં પાણી ભરાઈ રહેછે, પરંતુ એમાંના ત્રણ વહેળા જાણવા લાયક છે. નાગમથી નામે વહેળો ખેડાપાસે ચાડવા પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નવી નાળ આગળ કચ્છી અખાતમાં ભળે છે. દેશલપુર આગળ એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ રુકમાવતી નામે વહેળો માંડવીની નાળમાં ભળેછે, અને ખારી નામે વહેળો એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તરે સુમરાસરની પાસે રણમાં ભળેછે. એ વહેળાઓમાં આખું વરસ પાણી રહેછે.

એ દેશનાં સોળ પરગણાં કરેલાં છે તે નીચે પ્રમાણેઃ—પાચર, મીઆણી, વન્ની, પચ્છમ, સડીર, પ્રાંથળ, વાગડ, અંજાર ચોવીસી, ભુચડ ચોવીસી, હાલા ચોવીસી, કાંઠી, મોડાસા, અબડાસા, કંડ, ગરડો, અને માક.

મુખ્ય શહેર.—ભૂજ એ સંવત ૧૬૦૫ માં રાવ શ્રી ખેંગારજીએ વસાવ્યું હતું. એમાં ૨૩૭૪૨ માણસની વસ્તી છે. એ માંહેલી જોવા લાયક ઈમારતોમાં યૂરોપના મકાનોને ધાટે મરહૂમ રાવ શ્રી પ્રાગમલજીએ નવો મહેલ બંધાવ્યો છે. તે મજબૂતાઈ અને સૌંદર્યમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. બીજું શહેર માંડવી બંદર છે. એ મોટા વેપારનું સ્થળ છે. તેમાં ૩૫૦૮૮ માણસની વસ્તી છે.

વહાણોની મગવડને માટે એમાં એક દીવાદાંડી બંધાવીછે. મુંદરા, લખપત, જખૌ અને તૂણા એ ચાર જાણવા લાયક બંદરો છે. મોટા કસ્બામાં અંજાર, રાપર, અધોઈ, (મોરબીનું) મચો, બેલા, નળિયા, કઠોરા, તેરા, સૂમરીરોહા, ભદ્રેસર, કેરા, અને કંથકોટ છે. પાછલાં ચાર નગરો બહુજ જૂનાં છે, અને તેમાં જૈનધર્મનાં પ્રાચીન દેરાં છે. કચ્છ શિવાય રાવના તાબામાં ઓખામાં કચ્છી ગઢ છે અને વવાણીઆનાં બંદરો, મોરબીના ઝીંઝુવાડાના, કાઠીઆવાડના નવાનગરના અને શિંધના બસ્તાબંદરપર રાવનો હક પહોચેછે. એક હાઈસ્કૂલ, બે પહેલા વર્ગની અને એક બીજા વર્ગની ઇંગ્રેજી ને ગૂજરાતી જોડે શીખવવાની શાળા, એક સંસ્કૃત પાઠશાળા, એક અરબી અને ઉરદુ નિશાળ, અને ત્રણ કન્યાશાળા સુદ્ધાં આખા કચ્છ દેશમાં ૪૫ નિશાળો છે. એ સર્વેનો વહીવટ કરવાને એ ખાતાનો ઉપરી અમલદાર ઠરાવ્યો છે.

રાજ્યવ્યવસ્થાને માટે એના આઠ જિલ્લા કર્યાછે. દરેક જિલ્લામાં મુનસિફ રહેછે. ભૂજમાં સદર અદાલત છે તેના ઉપરીપણા નીચે એ મુનસિફો છે. સદર અદાલતના ચૂકાદાની અપીલ રાવની હજૂરમાં થઈ શકેછે. કચ્છના કાયદાનું પુસ્તક બનાવ્યું છે તે પ્રમાણે દિવાની અને ફોજદારી કામ ચાલેછે. એ શિવાય ભૂજમાં ભાયાતોને માટે જાડેજા કોર્ટ છે ત્યાં નાયબ દિવાન તથા ત્રણ ભાયાતો મળી ઇનસાફ કરેછે. દર પાંચ વર્ષે બધા ભાયાતો મળી એ ત્રણને પોતાનામાંથી નીમેછે. ઊપજ ખાતાનો વહીવટ રેવિન્યુ કમિશનર કરેછે, દેશની આવક અને ખરચ ઉપર દેખરેખ રાખેછે તથા જૂદા જૂદા ૧૭ મહાલોમાં મૂકેલા કુઓ અને કારભારીઓ મારફત જમાબંદી ઊઘરાવેછે. એ શિવાય જાહેર ઈમારત તથા રસ્તાખાતા ઉપર તથા મોજણી ખાતા ઉપર તે નજર રાખેછે. જાહેર ઈમારત તથા રસ્તાખાતા-

નો ઉપરી હાલ યૂરોપીઅન અને મોજણીખાતાનો ઉપરી દેશી છે. વળી પોલીસ કમિશનરના હાથ નીચે પોલીસ ખાતું તથા મુંબાઈની વૈદ્યકશાળાના ગ્રાડ્યુએટના હાથ નીચે દવાખાનાં અને શીતળાખાતું છે.

પોલિટિકલ એજંટ ભૂજમાં રહેછે. દેશની વ્યવસ્થા ઉપર તે દેખરેખ રાખેછે અને ઇંગ્રેજને લેહેણી ખંડણી વસૂલ કરેછે. વળી એમાં નાનું ઇંગ્રેજી લશ્કર રહેછે.

મુખ્યનિકાસ— બાજરી, જુવાર, મીઠું, મગ, મઠ, ઘઉં, રૂ, ઊન, દીવેલી, રાઈ વગેરે. ઘોડા, ગાય, બળદ, ઊંટ, ઘી, તેલ, વગેરે પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવેછે. ભૂજમાં સૂતરાઉ અને રેશમી કાપડ વણવાનાં કારખાનાં છે. ભૂજનું કસબી અને હીરનું ભરત બહુ વખણાયછે. સોના રૂપાની નકસીદાર કારીગિરીઓ ઇંગ્રેજ લોકોને પસંદ પડેછે, અને તેઓ ખરીદ કરેછે. માતાજીના મઢમાં ફટકડી અને થોડો સૂરોખાર જડેછે. વળી એમાં કોયલાની ખાણો છે,પરંતુ તે ખોદવાનું કામ ચાલતું નથી.

રાવ જાતે જાડેજા રજપૂત છે; તેના ભાયાતો ઘણા છે અને તેના કુટુંબમાં કેટલાક તો રાજા છે.

प्रकरण ६ ठुं.

गुजरात. भाग १ लो.

આ દેશનો કેટલોક ભાગ ઇંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા છે,અને બાકીનો દેશી રાજાઓનો છે. એ દેશી રાજ્યોનું વર્ણન સાતમા પ્રકરણમાં આવશે. આ પ્રકરણમાં ખાલસા મૂલકની વિગત લખીછે. એ મૂલકના પાંચ જિલ્લા કર્યા છે. એમાંનો સૌથી દક્ષિણે ૧ સૂરત જિલ્લો છે; તેની ઉત્તરે ૨ भरुच જિલ્લો; ભરૂચ-

ની ઉત્તરે ૩ खेडा जिल्लो, અને ૪ पंच महाल; અને सौथी ઉત્ત-
रे ५ अमदावाद जिल्लो છે.

१. सूरत जिल्लो.

એ જિલ્લામાં આશરે ૧૫૮૮ ચોરસ મૈલ જેટલી જમીન
છે, તથા ૭૩૦૮૩૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે **કીમ**
નદી છે. એ નદીની પેલીમેર **ભરુચ** જિલ્લો અને **ગાયકવાડનો**
મુલક છે. **સૂરત** જિલ્લાની પૂર્વે **ગાયકવાડનો** મુલક, તથા **વાંસ-**
દા અને **ધરમપોરનાં** રાજ્યો આવેલાં છે. દક્ષિણે **દમણ** **ગંગા**
નદી છે; અને પશ્ચિમ દિશાએ **અરબી** સમુદ્ર તથા **ખંભાતી**
અખાત છે. એ જિલ્લાના તાલુકા એક જથે નથી, **ગાયકવાડ-**
નાં પરગણાં સાથે ભેળસેળ થઈ ગયાછે. નદીનાળાંએ પાડેલાં
કોતરો બાદ કરતાં બાકીની જમીન ઘણું કરીને સપાટ છે. **પા-**
રનેરા અને ડુંગરી વિના જાણવા લાયક બીજા ડુંગરો એ જિલ્લા-
માં નથી. **પારડી** તાલુકામાં થોડાક નાના ડૂંગરા છે અને ઇશા-
નમાં **માંડવી** પરગણાનો કેટલોક ભાગ પહાડી છે. પશ્ચિમ
કાંઠે ખાડીઓ બહુ છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં
તેઓમાં વહાણો આવજા કરેછે. મુખ્ય નદીઓ.—૧. तापी,
ગુજરાતમાં નર્મદાસિવાય બીજી બધી નદીઓથી મોટી છે.
એ **સાતપૂડા** પર્વતમાંથી નીકળીને **સૂરત** આગળ **અરબી** સમુ-
દ્રને મળેછે. ૨. कीम, **રાજપીપળાના** ડુંગરામાંથી નીકળીને
અંકલેશ્વર તાલુકાની દક્ષિણે અને **ઓરપાડ** પરગણાની ઉત્તરે
થઈને **ખંભાતી** **અખાતને** મળેછે. ३. मींढोळा, ४ पूर्णा, ५
अंबिका, ६ पार, ७ कोलक વગેરે બીજી નાની નદીઓ છે.

મુખ્ય નિકાસ.—ગામોમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે; પશ્ચિમ
કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંમાં માછલાં પકડવાનું કામ ઘણા લોક

કરેછે. ઉત્તર ભાગમાં ખેતીની મુખ્ય ઊપજ ડાંગર, જુવાર, રૂ, ઘઉં, કઠોળ તથા બાજરી; અને દક્ષિણમાં દીવેલી, નાગલી, કોદરા, શેરડી, અને કેળાં. કેટલેક ઠેકાણે તમાકુ, ભીંડી, શાક, વગેરે થાયછે.

તાપી, પૂર્ણા વગેરે નદીઓ ઉપર રેલવેના પૂલ છે તે જોવા જેવા છે. હાલ એ જિલ્લામાં રેલવે સ્ટેશન પંદર છે.

એ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૮ તાલુકા છેઃ—

(१.) पारडी.	(५.) बारडोली.
(२.) बलसाड.	(६.) मांडवी.
(३.) चीकली.	(७.) चोर्याशी.
(४.) जलालपोर.	(८.) ओरपाड.

આ આઠ પરગણાંમાં ૮૫૯ ગામ અને લોકલફંડના ખરચથી ચાલતી ૨૭૪ નિશાળો છે. એ નિશાળોમાં ૧૪૧૮૧ નિશાળીઆ ભણેછે. હરેક તાલુકામાં મામલતદાર અને ફોજદાર છે.*

(१) पारडी तालुको.

એની ઉત્તર સીમાએ પાર નદી છે, અને દક્ષિણે દમણ ગંગા, પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

એ પરગણામાં ૮૧ ગામ અને ૫૧૭૮૯ માણસની વસ્તી છે. એમાં ત્રણ નદીઓ છે— १. पार. २. कोलक. ३. दमणगंगा. એ ઉપરાંત कांयल અને परीआली નામે ખાડી છે. એનાં મુખ્ય ગામ १. बालडापारडी, २. बगवाडा, એ કોલક નદીને કાંઠે છે. ३. कुंता, બગવાડેથી બે ગાઉપર છે. એમાં જકાત ખાતાનો ઈન્સ્પેક્ટર

* આ તાલુકાઓનું વિશેષ વર્ણન આગળ છે તે સૂરત જિલ્લાની નિશાળોમાં માત્ર ચલાવવું યોગ્ય છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એમાંનાં મોટાં ગામ ને સાર જોઇએ.

રહેછે. હર વરસે કુંતેશ્વર મહાદેવની જાત્રા ભરાયછે. એ મેળો ત્રણ માસ રહેછે અને તેમાં વેપારીઓનો બહુ માલ ખપેછે. ૪. ઉદવાડા, એમાં પારસીની જૂની અગીઆરી એટલે અગ્નિનું દેવલ છે. આતસની જાત્રા કરવાને ઘણા પારસી ત્યાં જાયછે. ૫. કાલક, એ બંદર છે. ૬. ઉમરસાડી, એ પણ બંદર છે. દમણને રસ્તે વાપી, ઉદવાડા, અને પારડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. સૂરત જિલ્લામાં અને ગૂજરાત પ્રાંતમાં સૌથી દક્ષિણે એ પરગણું છે. એની દક્ષિણે કોકણ પ્રાંતનો થાણા જિલ્લો છે. એની નૈરૂત્ય ખૂણાપર પોર્તુગીઝ લોકનું દમણનું રાજ્ય છે. એની પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કોદ્રા, દીવેલી, શેરડી, નાગલી, ચણા અને વાલ છે.

(૨) વલસાડ તાલુકો.

એમાં ૭૮૨૦૭ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ —૧. ગણદેવીની ખાડી; એનું બીજું નામ અંબિકા નદી છે. આ પરગણાના વાયવ્ય કોણમાં એ નદી વહેછે. ૨. કાવેરી; ૩. ખરેરા, એ નૈરૂત્ય કોણમાં વહેછે. ઉંડાચ અને બીલીમોરા આગળ તેઓ કાવેરીને મળેછે. ૪, ઓરંગા, એ વલસાડની પાસે છે. ૫. પાર. એ સિવાય વામ, કોલાઈ, વાંકી, વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. વલસાડ એમાં ૧૧૩૧૫ માણસની વસ્તી છે. મામલતદાર અને સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. ચીકલી, પારડી, અને જલાલપોર પરગણાં વલસાડના સબાર્ડિનેટ જડજના અધિકાર નીચે છે. એ બંદર છે તથી એમાં કૂરજો કે માંડવી છે. અનાજ, ગોળ અને સાગ અહિંથી ચઢેછે. જંગલની સંભાળ રાખનાર અમલદારની કચેરી પણ એજ ગામમાં છે. ૨. છરવાડા માં મીઠું પાકેછે, અને તેને માટે ત્યાં એક સરકારી કારકુન રહેછે. એ

શિવાય મદંલી, માલવેણ, ઉડાચ, બીધરી, કોસંબા, અને હરીઆ એ મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં પાર નદીપર પારનેરાનો કિલ્લો છે, તે ગાયકવાડે બાંધેલો કહેવાયછે. આ તાલુકાના ખારવા મુંબઈ, સૂરત વગેરે બંદરે સફર કરેછે. હરીઆ, વલસાડ, અને ડુંગરી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન આ પરગણામાં આવેલાં છે, તેમાં વલસાડનું સ્ટેશન મોટું છે. એની મુખ્ય નિકાસ.–ડાંગર, કોદ્રા, દીવેલી, નાગલી, શેરડી, ચણા અને વાલ.

(૩) ચીકલી તાલુકો.

એમાં ૬૩ ગામ અને ૫૯૩૧૨ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—૧, ઉત્તરમાં અંબિકા. ૨. ચીકલી પાસે વહેનારી કાવેરીનો વલસાડ તાલુકામાં અંબિકા જોડે સંગમ થાયછે. ૩. ખરેરા ૪. ઓરંગા આ તાલુકાની દક્ષિણ શીમાએ વહેછે. એનાં મુખ્ય ગામ—ચીકલી; વસ્તી ૩૧૭૮. એમાં મામલતદારની કચેરી છે; દેહેગામ, ખેરગામ, આલીપોર વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કોદ્રા, અને દીવેલા.

(૪) જલાલપોર તાલુકો.

એમાં ૯૫ ગામ તથા ૭૦૧૧૨ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—ઉત્તરે પૂર્ણા નદી વહેછે. દક્ષિણે અંબિકા છે. કનાઈ, ખુટારા, કરકવા, બનેવ વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ—જલાલપોર. એમાં ૨૦૯૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એમાં સરકારી નિશાળ છે તેનો ખરચ ચલાવવાને રૂ. ૩૨૮૦) પટેલ ગોપાળજી રતનજી વગેરેની મહેનતથી એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા. મટવાડ, અબરામા, અમ·

लसाड, कछोली, आट, सरसाड, अणगाम, पनार, सीसोदरा વગેરે મોટાં ગામ છે. અમલસાડ અને નવસારી એ બે રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. નવસારીની પાસે અર્ધા ગાઉપર જલાલપોર છે. એ પરગણાની દક્ષિણે બીલીમોરા છે, ત્યાં પણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, ડાંગર, રૂ, તલ, અને શેરડી.

(५) बारडोली तालुको.

એમાં ૧૨૮ ગામ અને ૭૭૫૦૦ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓ—१. तापी; २. मींढोला, એ નદીના ત્રણ ફાંટા છે. બુહારી ગામ આગળ પૂર્ણા નદી છે. અને તેની એક શાખા વાલોડ થઈને વેજાને મળે છે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. મીંઢોળાને કાંઠે बारडोली; વસ્તી ૪૨૨૯ માણસની. એ ગામ ગાયકવાડના બળેશ્વર પરગણાની હદમાં છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. ૨. તાપીને કાંઠે कडोद. ૩. सरभोण, ४. वालोड, ५. मोता. ६. वराड. ७. बुहारी. ८. देहेगाम. ९. वांकानेर. १०. कथास, વગેરે મોટાં ગામ છે. એ તાલુકો વધારે મોટો હોવાથી વાલોડમાં મહાલકરી અને ફોજદારનાં થાણાં છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, જુવાર, ઘઉં, કોદ્રા, કપાસ અને શેરડી.

(६) मांडवी तालुको.

એમાં ૧૬૯ ગામ અને ૪૮૩૬૭ માણસ છે. મુખ્ય ગામ માંડવીમાં ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં ભીલ રાજા રહેતા. ત્યાર પછી ઉદેપુરના રાણાના કુળના કોઈ રાજકુમારનો અમલ થયો. સંવત ૧૮૯૮ માં ઇંગ્રેજસરકારની જપતી બેઠી અને પછી કેટલેક વરસે એ તાલુકો ખાલસા થયો. એ તાલુકામાં ઘણા ડુંગરા છે; તેમાં દેવગઢ ટપ્પામાં વધારે છે, અને કેટલાક પાતલ ટપ્પામાં છે.

એ પરગણાના સાત ટપ્પા એટલે ભાગ કર્યા છે. તેમનાં નામ, માંડવી, બહુધાન, પાતલ, દેવગડ, દઢવાડા, હવેલી અને બારગામ. એમાં દક્ષિણે તાપી નદી છે. વ્હે, એ નદી રાજપીપળાના ૩ડા નામે પર્વતમાંથી નીકળીને દેવગઢ વગેરે ગામપાસે થઈને વરેલી આગળ તાપીને મળેછે. માંડવી ગામમાં ૪૨૯૬ માણસની વ-સ્તી છે. મામલતદારની કચેરી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. બહુધાનમાં બાર બાર વરસે મોટી જાત્રા ભરાયછે. ઘંટોલી અને તડકેશ્વર મોટાં ગામ છે. એ તાલુકાની નિકાસ—કોદ્રા, ડાંગર, જુવાર, અને દીવેલી.

(૭) ચોર્યાશી તાલુકો.

એ પરગણામાં સૂરત શહેર છે તેની વસ્તી બાદ કરતાં એ તાલુકાની વસ્તી ૪૮૪૩૫ માણસની છે. એ તાલુકાનાં ગામ ગાયકવાડ સરકાર તથા સચીણના નવાબના તાબાના મુલકમાં વેરાતાં છે. સૂરત શહેર તાપી નદીને કાંઠે છે. એમાં ૧૦૭૧૪૯ માણસ વસેછે. કલેક્ટર, જડજ, સબાર્ડિનેટ જડજ, મામલત-દાર, વગેરે અમલદારોની કચેરી એમાં છે. ગામ સુધરાઈ ખાતું તથા હાઈસ્કૂલ પણ છે. સૂરત શહેર આગળ મોટું બંદર હતું તેમાં વેપાર ઘણો ચાલતો હતો. સંવત ૧૮૯૩ માં મોટી આગ લાગ્યાથી, વેપારનું મથક મુંબઈ થવાથી, તથા વણકર વગેરે કારી-ગર લોકની રોજી તૂટવાથી શહેરને મોટો ધોક્કો પહોંચ્યોછે. એ શહેરનો મજબૂત કિલ્લો તાપીના કિનારાપર આવેલોછે. એ કિલ્લાથી તે દિલ્લી દરવાજાસૂધી સારો રસ્તો બાંધેલો છે. સૂરતની પાસે તાપીનદીને સામે તીરે રાંદેર છે. એ કસબામાં ૧૦૨૮૦ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. કતારગામ, ભાઠા, કુંભારીઆ, ઉમરા એ મોટાં ગામ છે. જીઆવબુડીઆ નામે મી-

કબંદર છે ત્યાં સરકારકુન રહેછે. સૂરત અને સચીણ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ—રૂ અને જુવાર.

(૮) ओरपाड तालुको.

એમાં ૧૨૦ ગામ તથા ૬૬૨૫૬ રહેવાસીઓ છે. એની દક્ષિણ હદ ઉપર तापी, અને ઉત્તરે कीम નદીઓ છે. सीना નદી ભગવાદાંડી આગળ સમુદ્રને મળેછે. ઉનાળામાં તેમાંનું પાણી ઘણું કરીને સૂકાઈ જાયછે. ઇચ્છાપોર અને બીજાં ગામો આગળ ખાડીઓ છે. એનું મુખ્ય ગામ ओरपाड છે. એ કસબાની વસ્તી ૪૦૦૧ માણસની છે. એમાં મામલતદારનું થાણું તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. कुडसद, भगवादांडी, अडाजन, सुहाली, अमरोली, कासाड, અને वराछा મોટાં ગામ છે. સરસની પાસે સિદ્ધનાથ મહાદેવની હરવર્ષે જાત્રા ભરાયછે. મોરા ગામમાં કૂવાની જાત્રા ભરાયછે. અમરોલી, સાયણ અને કીમ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, રૂ અને ઘઉં.

૨. भरुच जिल्लो.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૩૬૩ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૩૫૦૩૨૨ માણસ વસેછે. એની હદ—ઉત્તરે મહી, પૂર્વે ગાયકવાડનો મુલક, દક્ષિણે કીમ નદી, અને પશ્ચિમમાં ખંભાતનો અખાત. એ જિલ્લામાં ઘણું કરીને નર્મદાના મુખ આગળની રસાળ ભૂઈ હોવાથી ખેતી સારી થાયછે, તેમ ઝાડો પણ પુષ્કળ છે. એમાં નદીઓ પણ ઠીક આવેલીછે. નર્મદા ઉપરાંત ઉત્તરમાં મહી અને દક્ષિણમાં કીમ છે. ભરૂચ શહેર બાદ કરીએ તો એ જિલ્લાનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ભરૂચમાં સૂતર કાંતવાના મોટા વરાળથી ચાલતા રેંટીઆ છે, અને બાજે વેપાર રોજ-

ગાર છે. ખેતીની મુખ્ય પેદાશ રૂ છે. એ સિવાય ચોમાસામાં જુવાર, ડાંગેર, બાજરી, તુવર અને મગ પાકેછે, અને શીઆળામાં ઘઉં, તલ, વટાણા, ચણા, વાલ, દીવેલી, અને તમાકુ થાયછે. આ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૫ તાલુકા છેઃ—

(१.) भरुच	(४.) आमोद.
(२.) अंक्लेश्वर.	(५.) जंबुसर.
(३.) वागरा.	

આ પાંચ તાલુકામાં ૪૨૫ ગામ છે. એ ગામોમાં લોકલ ફંડને ખરચે ચાલતી ૧૯૬ નિશાળો છે, તેઓમાં ૭૪૩૦ નિશાળીઆ ભણેછે.*

(१) भरुच तालुको.

ભરૂચ શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં આ તાલુકામાં ૭૩૨૯૯ માણસની વસ્તી, ૧૦૨ ગામ તથા ૬ મોવાડા છે. એમાં નર્મદા છે. એ નદી તાલુકાની દક્ષિણે છે. એ ઘણી મોટી અને ઊંડી છે અને એવડે બહોળો વેપાર ચાલે છે. સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતી અખાતને મળેછે. તાલુકાનું મુખ્ય શહેર भरुच છે તે નર્મદા નદીના કાંઠાપર છે. એમાં ૩૬૯૩૨ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. કલેક્ટર, બીજા વર્ગના સબાર્ડિનેટ જડજ અને મામલતદારની કચેરી એમાં છે. शुकलतीर्थ, झाडेश्वर, निकोरा, शाहबाद, झनोर, टंकारीआ, पारखेत, અને अंक्लेश्वर, એ મોટાં ગામ છે. દર વરસ શુકલતીર્થમાં જાત્રા ભરાયછે. દર ૧૯ વરસે તવરા અને ભાડભૂતની જાત્રા ભરાયછે.

આ તાલુકામાં ભરૂચ, ચમારગામ અને પાલેજ એ ત્રણ રૂ-

* આ તાલુકાઓની વીગતવાર હકીકત આપી છે તે ભરૂચ જિલ્લાની નિશાળોને સારૂ છે. બીજા જિલ્લામાં તો માત્ર એમાંના કસ્બા કે મોટાં ગામ ને થોડો સાર શીખવાશે તો બસ થશે.

લવે સ્ટેશન છે. નર્મદા નદીમાં ધંતુરીઆ અને કારુવા એ બે નાના બેટ છે તેઓ એ તાલુકાના છે. ધંતુરીઆમાં માણસ વસે છે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ અને જુવાર.

---

(૨) અંક્લેશ્વર તાલુકો.

એ પરગણામાં ૧૦૨ ગામ તથા એક મોવાડો છે. એમાં ૬૭૭૪૩ માણસની વસ્તી છે. ૧ કીમ નદી એ પરગણાની દક્ષિણ સીમાએ છે. ૨ ઉમરાવતી એ રાજપીપળામાંથી નીકળી માંડવા બુજુર્ગ આગળ નર્મદાને મળે છે. વળી વંદ નામે એક ખાડી છે. મુખ્ય ગામ - ૧ અંક્લેશ્વર. એમાં મામલતદારની તથા બીજા વર્ગના સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરીઓ છે. એમાં ૯૪૧૪ માણસની વસ્તી છે. ૨. હાંસોટ, એમાં ૪૧૫૨ માણસની વસ્તી તથા મહાલકરીની કચેરી છે. દીવા, માંડવા, બુજુર્ગ, ઇલાવ, કતપુર, અને સીસોદરા મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ–રૂ, જુવાર, અને ઘઉં.

(૩) વાગરા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૯ ગામ તથા ૩૮૭૭૯ રહેવાસી છે. એમાં એકે નદી નથી, પરંતુ ભૂખી નામે એક ખાડી છે તે વાગરા અને ભરૂચને જૂદા પાડે છે. વાગરામાં મામલતદારની તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. આ તાલુકાની પશ્ચિમે દેહજબારા નામે મોટો કસ્બો છે તે બંદર છે. ગંધાર, વિલાયત, અને લખીગામ એ મોટામાં મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ— રૂ, જુવાર, અને ઘઉં.

---

(૪) આમોદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૪૯ ગામ તથા ૪૦૨૬૦ માણસની વસ્તી

છે. એ તાલુકાની ઉત્તરે ઢાઢર નદી વહે છે. એમાં આછોડ, ગોપાળ, રુપારેલ, વગેરે ખાડીઓ છે. એના મુખ્ય ગામ આમોદમાં ૬૧૨૫ રહેવાશી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એ કસ્બા ઉપર તથા તાલુકાનાં ગામો ઉપર એક રાણાનો થોડોક ભાગ છે. કેરવાડા મોટું ગામ છે તેનો કેટલોક ભાગ તેના ઠાકોરને તાબે છે. આ તાલુકાનું માતર નામે ગામ વાગરા તાલુકાની હદમાં આવેલું છે. સરભોણ, ઇખર, રોજા, ટંકારીઆ, વગેરે મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—રૂ, જુવાર, અને ઘઉં.

(૫) જંબુસર તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૩ ગામ તથા ૯૩૨૪૯ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ—૧ મહી. એ નદી માળવામાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળેછે. મહી નદી આ તાલુકાની ઉત્તરે અને ઢાઢર દક્ષિણે છે. ૨ ઢાઢર પણ ખંભાતના અખાતને મળેછે. એનાં મુખ્ય ગામ—જંબુસર. એમાં મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. સબાર્ડિનેટ જડજનો અધિકાર આમોદ તાલુકા ઉપર પણ છે. એમાં ૧૪૯૨૪ માણસની વસ્તી અને ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ વેપારી છે. જંબુસરથી આશરે નવ મૈલને અંતરે ટંકારીઆ નામે બંદર છે. એમાં ઠીક વેપાર ચાલેછે. દેગામ એ પણ બંદર છે. ગજેરા, કાવી, વેડચ, અને સારોદ એ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—રૂ, ઘઉં, જુવાર, બાજરી અને ગળી.

૩ ખેડા જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૬૧ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૭૮૨૭૩૩ માણસની છે. એની સીમા-ઉત્તરે અમદાવાદ જિલ્લો,

ગાયકવાડ અને **મહીકાંઠા** એજન્સિનો કેટલોક મૂલક, અને રેવા-કાંઠા એજન્સિમાંનું **વાડાસિનોર**નું નાનું રાજ્ય; પૂર્વે અને દક્ષિણે **મહી** નદી આવી **પંચમહાલ**, **ગાયકવાડ**નો મૂલક તથા **ભરૂચ** જિલ્લાથી તેને જૂદો પાડેછે; અને પશ્ચિમે **ખંભાત**નું સંસ્થાન તથા **અમદાવાદ** જિલ્લો છે.

દેશ ચપટો અને ઝાડોથી ભરપૂર છે. ખેતી પણ સારી છે. ઈશાન કોણમાં એ લગીર ઉંચો છે; ત્યાં જમીન ઓછાં ઝાડ-વાળી અને ઓછી રસાળ છે. દેશનું પાણી ઘણું કરીને **મહી** તરફ વહેછે. એમાં મોટી નદી મહી છે. એ **ખંભાતી** અ-ખાતને મળેછે. ૨ **વાત્રક**, એ **સાબરમતી**ને મળેછે. ૩ **મેશ્વો** એ **વાત્રક**ને મળેછે. ૪ **શેઢી**, એ **વાત્રક**ને મળેછે. ૫ **મોહોર**, એ **શેઢી**ને મળેછે. ૬ **ખારી**, આ નદીનો માર્ગ **સાબરમતી** અને **મેશ્વો** એ બેની વચ્ચે છે. એ જિલ્લામાં બાજરી, કોદ્રા, ડાંગેર, જુવાર, શેરડી, બાવટો, તમાકુ વગેરે પાકેછે. બાજરી અને ત-માકુ પુષ્કળ પાકેછે, અને પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. **આણંદ** અને **નડીઆદ** પરગણામાં સર્વે બાગાયત પાક થાયછે. **કપ-ડવણજ**માં સાબુ અને કાચનાં કારખાનાં છે. **નડીઆદ**માં સર-કારી હાઈસ્કૂલ તથા **ખેડા**માં પહેલા વર્ગની આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે, અને **કપડવણજ**માં તથા **ઉમરેઠ**માં એકેક બીજા વર્ગ-ની આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. **નડીઆદ**ના દેશાઈ **વેરીભાઈ અજુભાઈ** ઉર્ફે **ભાઉ સાહેબે** મોટી ઉદારતાથી રૂ ૨૦૦૦) ખરચી નિશાળનું મકાન બંધાવી આપ્યુંછે. આ જિલ્લામાં આ-શરે હલકા દરજ્જાની બસેં નિશાળો છે તેઓનું ખરચ લોકલ ફંડમાંથી કરવામાં આવેછે. એ નિશાળોમાં સુમારે ૧૪૦૦૦ છો-કરા ભણેછે. એ જિલ્લામાં રેલવે છે તેની એક શાખા **આણંદ**-થી **પાલી** સૂધી જાયછે. એ જિલ્લાનાં મુખ્ય ગામ મોટા કસ્બા છે.

ખેડા જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છેઃ—

(૧). कपडवणज. (५). मातर.
(२). ठासरा. (६). आणंद.
(३). नडीआद. (७). बोरसद्द.
(४). महेमदावाद.

આ તાલુકાઓમાં ૫૯૧ ગામો છે.*

(१) कपडवणज तालुको.

આ તાલુકામાં ૮૬ ગામ તથા ૮૬૭૪૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧ મોહોર નદી કપડવણજ તથા કઠલાલ પાસે વહેછે; ૨. वात्रक, એ અપરૂજીના ગામ પાસે વહેછે. એ બંને નદીઓ ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેછે. ૩ वरासी, એ નાની નદી કપડવણજ આગળ મોહોરને મળેછે. એના મુખ્ય ગામ कपडवणजમાં મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એના કેટલાક રહેવાસીઓ ઘણા દ્રવ્યવાન છે. એમાં ૧૩૯૮૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં નિશાળનું મકાન બંધાવવા સારૂ શેઠ કેવળભાઈ તથા શેઠ નથુભાઈએ રૂ. ૭૦૦) ભર્યા હતા. ગામ સુધરાઈ ખાતું, પુસ્તકશાળા, છોકરીઓની નિશાળ, તથા દવાખાનું એ ગામમાં છે. એમાં કાચ અને સાબુ બનાવવાનાં કારખાનાં છે. એ વસ્તુઓ મુંબઈ તથા બીજે ઠેકાણે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે. એ બંને કારખાનામાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. સુધારો કરી હાલ બનેછે તેથી ઊંચી જાતના કાચ અને સાબુ બનાવે તો ખપત વધે. आंत्रोली, कठलाल, छीपडी, तोरणा, लसुंद्रा વગેરે મોટાં ગામ આ તાલુકામાં છે. આંત્રોલીમાં ઊના પાણીના કુંડ છે. તાલુકાની

* આ તાલુકાઓની વધારે હકીકત આપીછે તે ખેડા જિલ્લાની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર મોટા કસ્બા કે બહુ મોટાં ગામ ને થોડો સાર શીખવવો.

મુખ્ય નિકાસ—બાજરી અને કોદ્રા, કાચ તથા ગાબ્રુ છે.

(૨) ઠાસરા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૦૦ ગામ તથા ૮૫૬૦૧ માણસની વસ્તી છે. મહી નદી એ તાલુકાની ઉત્તરે છે. ૨. શેઢી ઉત્તરે આવેલા ડુંગરામાંથી નીકળી ઠાસરા તથા ડાકોર પાસે થઈ નડીઆદ તાલુકામાંના અરજનકોટ ગામ આગળ મોહોરને મળેછે. એ સિવાય ગળતી વગેરે નાની નદીઓ છે. એનું મોટામાં મોટું ગામ ડાકોર છે; તેમાં ૭૭૪૦ માણસ વસેછે, ને રણછોડજીનું મોટું મંદિર તથા ગોમતી નામે તળાવ છે. દરેક પૂનેમે ઘણા લોકો રણછોડજીના દર્શન કરવા જાયછે. આસો સુદ પૂનમે તથા આશાડ સુદ બીજની રથજાત્રાએ આશરે લાખ માણસ એકઠું થાયછે. એમાં ગામ સુધરાઇ ખાતું, પુસ્તકશાળા, તથા દવાખાનું છે. મામલતદારની કચેરી ઠાસરામાં છે. એ ગામની વસ્તી ૩૨૫૧ માણસની છે. જનોડ, પડાળ, કાલસર વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ડાંગર અને બાવટો છે.

(૩) નડીઆદ તાલુકો.

એમાં ૯૯ ગામ તથા ૧૫૧૪૮૩ માણસની વસ્તી છે. ૧. શેઢી એ આ તાલુકામાં થઈ ખેડા આગળ વાત્રકને મળેછે. ૨. મોહોર એ કપડવણજ તાલુકામાં થઈ અરજનકોટ આગળ શેઢીને મળેછે. ૩ લુણી એ કોટ આગળ શેઢીને મળેછે. એના મુખ્ય ગામ નડીઆદમાં ૨૪૫૫૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં સબાર્ડિનેટ જડજ તથા મામલતદારની કચેરીઓ છે. એ રેલવે સ્ટેશન છે અને એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, છોડીઓની નિશાળ, પુસ્તકશાળા અને દવાખાનું છે. એમાં ધર્મશાળા તથા તળાવો છે. અલી-

णा, चुणेल,मीहोलेल,उत्तरसंडा, चकलासी (એમાં ૭૦૮૧ માણસની વસ્તી છે),नरसंडा,डभाण,વગેરે મોટાં ગામછે. મહુધા અને કઠલાલ પાસે થઈ નડીઆદથી કપડવણજ જવાનો મોટો રસ્તો બાંધેલોછે. આ તાલુકાના वडताल ગામમાં સ્વામીનારાયણનું મોટું મંદિર છે. મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, કોદ્રા, તમાકુ, ઘી, તલ, અને રૂ છે.

(૪) महेमदावाद तालुको.

આ તાલુકામાં ૬૨ ગામ તથા ૮૫૭૫૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧. खारी નદી સાબરમતી અને મેશ્વોની વચ્ચે વહેછે. ૨ वात्रक મહેમદાવાદ તથા ખેડા પાસે થઈ પાલ્લા આગળ સાબરમતીને મળેછે. ૩ મેશ્વો દેદરડા આગળ વાત્રકને મળેછે. અને ૪ शेढी આ તાલુકાની દક્ષિણે છે તે ખેડા આગળ વાત્રકને મળેછે. વાત્રક અને શેઢીના સંગમ ઉપર खेडा છે. એમાં ૧૨૬૮૧ માણસ વસેછે. કલેક્ટર, સબાર્ડિનેટ જડજ, તથા સિવિલ સર્જન એ અધિકારીઓ એમાં રહેછે. વળી એમાં પુસ્તકશાળા, સિવિલ હાસ્પિટલ, ગામસુધરાઈ ખાતું, તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ખેડાથી મહેમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન સૂધી રસ્તો બાંધેલોછે. એને ફરતો કોટ છે. મહેમદાવાદ પણ મોટું ગામ છે. ગૂજરાતના પાદશાહ મહમદ બેગડાએ વસાવ્યું તે ઉપરથી મહેમદાવાદ નામ પડ્યું છે. એમાં ૮૦૬૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી, ગામસુધરાઈખાતું અને રેલવે સ્ટેશન છે. એમાં સરકારી નિશાળ,કન્યાશાળા,રીડિંગરૂમ,તથા દવાખાનું છે. ભમરીઓ નામે કૂવો તથા તેની પડોસમાં વાત્રક નદીના કાંઠાપરનો રોજો એ બે જોવા લાયક છે. सिहुन, महीज, सरसवणी, कनीज, रूदण, વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. મહેમદાવાદમાં અગાઉ બાસતો બનતો હતો તે ઘણો વખણાતો. એ તાલુકાની મુખ્ય

નિકાસ—બાજરી, ડાંગેર, કોદ્રા, શેરડી અને પારિજાતકનાં ફૂલ છે.

---

(૫) मातर तालुको.

એ તાલુકામાં ૮૨ ગામ તથા ૭૮૬૭૩ માણસની વસ્તી છે. ૧. साबरमती નદી એ આ તાલુકાની પશ્ચિમ સીમાએ છે. ૨. वात्रक એ આ તાલુકામાં થઈ પાલ્લા આગળ સાબરમતીને મળેછે. એ-માં મોટામાં મોટું ગામ मातर છે તેમાં ૪૮૦૪ માણસની વસ્તી છે. ત્યાંના વાણીઆ પૈસાદાર છે. એમાં મામલતદારની ક-ચેરી છે. रडु, लिंबासी, त्राज, વગેરે મોટાં ગામ છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ઘઉં, કોદ્રા, ડાંગેર, તથા કસુંબી છે.

---

(૬) आणंद तालुको.

આ તાલુકામાં ૭૩ ગામ તથા ૧૪૯૯૫૨ માણસની વસ્તી છે. मही નદી એ આ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ उमरेठ છે. તેમાં ૧૩૯૫૪ માણસની વસ્તી છે. એ રેલવેનું સ્ટેશન તથા તેમાં સબાર્ડિનેટ જડજની કોરટ છે. વસ્તી-નો ઘણો ભાગ ખેડાવાળ બ્રાહ્મણ અને ખડાયતા વાણીઆનો છે. રૂ. ૨૫૦૦) નું લોકોમાં ઊઘરાણું કરી સરકારી નિશાળનું મકાન બાંધ્યું છે. એમાં પુસ્તકશાળા તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ઉમરેઠથી ઊતરતું બીજું ગામ आणंद છે. એની વસ્તી ૮૭૭૩ માણસની છે. તેમાં મામલતદારની કચેરી છે. રેલવેની ડાકોરની શાખા એ સ્ટેશને મળેછે. नापाड, करमसद, ओड (૮૪૨૩ માણસની વસ્તી), सारसा, बोरीआवी, सामरसा (એની વસ્તી ૫૨૩૧ છે), चिखोद्रा, थामणा, संडलपुर, વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. वासद એ રેલવે સ્ટેશન છે તેની પાસે મહી

નદી ઉપર મોટો પૂલ છે તે જોવા લાયક છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—તમાકુ, કોદ્રા, રૂ અને બાજરી છે.

---

(૭) बोरसद तालुको.

આ તાલુકામાં ૮૯ ગામ તથા ૧૪૪૫૨૮ માણસની વસ્તી છે. મહીનદી આ તાલુકાની પૂર્વ અને દક્ષિણ સીમા છે, અને ઉમેટા તથા દેહેવાણ આગળ થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. મુખ્ય ગામ બોરસદમાં ૧૨૨૧૪ માણસની વસ્તી છે, અને મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એમાં છોકરાઓની નિશાળ અને દવાખાનું છે. आंकलाव, मटासी, वीरसद, अलारसा, रास, दावोल, देहेवाण, सुणाव, पीपळाव, વગેરે બીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકાનાં ગામો એક જથે નથી, પરંતુ ગાયકવાડના તથા ખંભાતના નવાબના રાજ્યમાં વેરાતાં છે. એની મુખ્ય નિકાસ–બાજરી, ડાંગર, તમાકુ, ગળી, સૂખડ અને રૂ છે.

---

४. पंचमहाल.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧૭૩૧ ચોરસ મેલ તથા વસ્તી ૨૪૦૭૪૩ માણસની છે. એનો રાજ્યવહીવટ ચલાવનાર ગવર્નર તરફનો પંચમહાલનો એજંટ છે. સરકારી ઊપજ ખરચના હિસાબની બાબતમાં ખેડા જિલ્લાનો પંચમહાલ ભાગ છે.

બારીઆના રાજ્યવડે પંચમહાલના બે વિભાગ થયેલા છે. નૈરૃત્ય કોણના ભાગની ઉત્તરે લુણાવાડા, સુંથ, અને સંજેલી આવેલાં છે; પૂર્વે બારીઆનું રાજ્ય, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મુલક તથા મહી નદી છે. એ નદી ખેડાજિલ્લાથી એને જૂદો પાડેછે. ઈશાન કોણના ભાગની ઉત્તરે

ફિરોલી અને કિશનગઢનાં રાજ્ય, પૂર્વે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ અને બનાસ નદી, દક્ષિણે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ, અને પશ્ચિમે સુંથ, સંજેલી, અને બારીઆ છે. મોટી નદીમાં માત્ર મહી છે. ઈશાન કોણનો ભાગ વધારે રસાળ અને ખેડાયલો છે. દેશ મોટાં ઝાડ વગરનો છે, અને પાવાગઢના ડુંગરા સિવાય સપાટ છે. ઉત્તરે કેટલીક રસાળ ખીણ છે, પરંતુ ઘણું કરીને જમીન ઊંચી નીચી અને વેરાન છે, તથા ખેતીની હાલત સારી નથી. એ દેશમાં ખેતી સિવાય બીજો ઉદ્યમ થોડોજ છે. મુખ્ય નિકાસ—ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, મકાઈ, ચણા અને બીજું ધાન્ય છે. તલ અને મહુડાં પુષ્કળ પાકેછે. એ દેશમાં ત્રણ તાલુકા, ૨ પેટા મહાલ, તથા ૭૧૯ ગામ છે. એ તાલુકા નીચે પ્રમાણે છેઃ—

તાલુકા.	મુખ્ય ગામ.
ગોધરા.	ગોધરા અને સેહેરા.
कालोल	कालोल, हालोल अने वेजलपुर.
दाहोद	दाहोद अने झालोद.

એ દેશ આગળ સિંધિઆના તાબામાં હતો તે વેળા માઠી દશામાં હતો. ઇંગ્રેજ સરકાર એને સુધારે છે. દાહોદમાં ૧૧૪૭૨ અને ગોધરામાં ૧૦૬૩૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૩૫ નિશાળો છે ને તેમાં ૨૩૫૭ નિશાળીઆ ભણેછે.

---

૫. अमदावाद जिल्लो.

આ જિલ્લો ગુજરાતના બીજા જિલ્લાઓની ઉત્તરે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૪૪ ચોરસ મૈલ છે. ને એની વસ્તી ૮૨૯૬૩૭ માણસની છે. એની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમે કાઠીઆવાડ, ઉત્તરે ગાયકવાડનો મુલક, અને પૂર્વે તથા અગ્નિકોણમાં ખેડા જિલ્લો,

ખંભાતનું સંસ્થાન, અને **ખંભાતી** અખાત. એમાં મુખ્ય નદી **સાબરમતી** છે તે ઈશાન કોણમાં **આરાવલી** ડુંગરાના છેડા પાસેથી નીકળીને નૈરૂત્ય કોણતરફ વહી **ખંભાતી** અખાતને મળેછે. ઉત્તર ભાગમાં નીચા ડુંગરા આવેલાછે, તથા **ધોળા** તાલુકામાં કેટલાક ડુંગરા છે, પરંતુ બાકીનો મુલક સપાટ મેદાન છે. જિલ્લાના ઘણા ખરા ભાગમાં ખેતી સારી ચાલે છે. ગામડાંમાં મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. અમદાવાદ શહેરમાં પુષ્કળ રેશમનાં, સૂતરનાં અને કસબનાં કારખાનાં છે. વરાળયંત્રથી ચાલતા રેંટીઆ છે તેથી પણ ઘણા માણસોને રોજી મળેછે. જિલ્લાની નિકાસ—બાજરી, જુવાર, ચણા, રૂ, ડાંગર, થોડોક તમાકુ, શેરડી, આદું, ગળી, તલ અને દીવેલી છે. રૂ અને ધાન્ય મુંબઈ ખાતે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે. કસબી, રેશમી અને સૂતરાઉ કાપડ આસપાસના મુલકમાં જાયછે. જિલ્લામાં ૧૭૨ નિશાળ છે તેમાં આશરે ૧૧૦૮૫ નિશાળીઆ ભણે છે.

અમદાવાદ શહેરમાં બે હાઈસ્કૂલ, બે ખ્રાંચસ્કૂલ, છોકરાછોકરીઓની નિશાળો ચલાવવા માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવાની શેઠ પ્રેમચંદ તથા રાવબહાદુર બેચરદાસના મદદથી બંધાવેલી બે ટ્રેનિંગ કાલેજો છે. ત્રણ કન્યાશાળા છે. અને ૧૮૪૯ માં **ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી**એ એક કન્યાશાળા સ્થાપી હતી. નેક નામદાર સખાવત બહાદુર શેઠાણી હરકુંવર બાઈએ એ શાળાના ખરચ માટે રૂ. ૧૨૦૦૦) તથા મકાન બંધાવવા સારૂ રૂ. ૪૦૦૦) આપ્યા. કન્યાશાળા સ્થાપવાસારૂ મરહુમ રાવ બહાદુર **મગનભાઈ કરમચંદે** પણ રૂ. ૨૦૦૦૦) આપ્યા. એ નિશાળોમાં ૩૦૦કરતાં વધારે છોકરીઓ ભણેછે. રાવબહાદુર **ભોળાનાથે** સ્થાપેલી **આપારાવ** લૈબ્રરી છે, તેમાં સર્વેને મફત વાંચવા દેછે.

આ શહેરમાં **એ. કે. ફાર્બસ** સાહેબની મેહેનતથી સ્થપાયે-

લી ગૂજરાતી ભાષાને તથા વિદ્યાને ઉત્તેજન આપનારી **વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની** આફિસ છે. એ **સોસાઈટીએ** સને ૧૮૪૯ માં એક પુસ્તકશાળા સ્થાપી. એ પુસ્તકશાળાનું યોગ્ય મકાન નગર શેઠ હીમાભાઈએ રૂ. ૭૦૦૦) ખરચી બંધાવ્યું છે. એનું નામ હીમાભાઈ ઇન્સ્ટિટ્યુટ પાડ્યુંછે. શહેરમાં હઠીસંગ હાસ્પિતલ, બેચરદાસ ડિસ્પેન્સરી, વગેરે બીજાં પરોપકારી પુરુષોએ સ્થાપેલાં લોકોપયોગી ખાતાં છે. એમાં કેટલાંક છાપખાનાં તથા ત્રણ સાતવારીઆં વર્તમાનપત્રો છે. બુદ્ધિ પ્રકાશ નામે માસિક ચોપાનિયું ગૂ. વ. સોસાઈટી તરફથી પ્રગટ થાયછે. **અમદાવાદ** જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે:—

(१) प्रांतीज. (५) धंधुका.
(२) वीरमगाम. (६) घोघा.
(३) धोळका. (७) साणंद.
(४) दसक्रोइ.

આ તાલુકાઓમાં ૮૮૧ ગામો છે. *

---

(१) प्रांतीज तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૬૬ ગામ તથા ૧૦૬૯૩૪ માણસની વસ્તી છે. એનો વિસ્તાર ઘણો હોવાથી એમાં એક પેટા મહાલ કર્યો છે. મામલતદારની કચેરી **પ્રાંતીજમાં** છે અને મહાલકરીની કચેરી **મોડાસામાં** છે. **પ્રાંતીજની** પશ્ચિમે १. साबरमती અને २ हाथमती નદીઓ છે. તેઓ વાયવ્ય કોણમાં વહેછે. ३ वात्रक એ બાયડ અને ગાબટ પાસે થઈને વહેછે. ४ माजुम, એ મોડાસાની

* આ તાલુકાઓવિષે વિશેષ હકીકત આપીછે તે અમદાવાદ જિલ્લાની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એના કસ્બા કે બહુ મોટાં ગામ તથા સહુજ બીજી હકીકત શીખવવી.

પાસે છે. ૫ મેશ્વો, એ હરસોલની પાસે છે. ૬ ખારી એ દેશા-સણ, લાલપુર અને બીજાં ગામો પાસે થઈને વહેછે. પ્રાંતીજની પાસે બોખ નામે ઘણા મૈલ લાંબો ખાડો છે. અગાઉ હાથમતી એમાં વહેતી, પરંતુ એવું કહેવાયછે કે અમદાવાદના રહેવાસીઓ-ને વધારે પાણી પૂરૂં પાડવા માટે મહંમદ સુલતાને હાથમતી નદી-ના એક કાંઠાથી બીજા કાંઠા સૂધી બંધ બાંધીને તેનો વહેવાનો માર્ગ અટકાવી સાબરમતીમાં વાળી લીધી. મુખ્ય ગામ પ્રાંતીજ છે, ને તેમાં ૮૩૪૧ માણસની વસ્તી છે. મોડાસામાં ૭૪૩૬ માણસની વસ્તી છે. એ બંને ગામમાં ગામસુધરાઈ ખાતું છે. ओराण, गाबट, धनसूरा, चोइला, देहेमाइ વગેરે બીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં ૪૩ મહેવાસી ગામડાં છે. અગાઉ મહેવા-સી લોકો લૂટફાટ અને ચોરી કરતા હતા, તથા ભાગ્યેજ જમાબં-દી આપતા, પરંતુ ઇંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી તેમનું જોર નરમ પડ્યુંછે. મોડાસા મહાલમાં ડુંગરો અને જંગલો છે તેમાં સાગ અને બીજાં ઝાડો ઊગેછે. મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ચણા, મગ, તલ, જવ, મકાઈ, રતાળુ તથા વરીઆળી.

(૨) वीरमगाम तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૫૮ ગામ તથા ૧૨૮૦૪૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં એકે જાણવા લાયક નદી નથી, પણ માંડળ તથા ગો-રૈયા પાસે ખારા પાણીના નાના વહેળા છે. એમાં સૌથી મોટું ગામ वीरमगाम છે, ને તેની વસ્તી ૧૯૬૬૧ છે. કોટની બહાર મુનસર અને ગંગાસર નામે બે તળાવ છે તેમાં મુનસર ઘણું મોટું છે. લો-કો કહેછે કે પાટણના મહારાજા સિદ્ધરાજ જેસિંગે એ તળાવ બં-ધાવ્યું છે. આ કસ્બામાં દરજીઓ ઘણા છે તેઓ રૂના ડગલા, પંખા, સૂજની વગેરે સારાં બનાવે છે. એ ગામમાં દેસાઈઓ

રહેછે તેમની સત્તાને લીધે એ મોટું થઈ પડ્યું છે. એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરીઓ છે. એમાં કપાસ લોઢવાનાં વરાળથી ચાલનારાં કારખાનાં જોવા લાયક છે. એમાં પાટડી અને માંડળ એ મોટા કસ્બા છે. પાટડીમાં ૬૬૨૦ તથા માંડળમાં ૬૭૭૪ માણસની વસ્તી છે. માંડળમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. પાટડી પાસે મીઠું પકે છે માટે કસ્ટમખાતાના અધિકારીઓ ત્યાં રહેછે. અહિં જે મીઠું પકેછે તેને વરાગડું મીઠું કહેછે, અને તે મુંબઈ ઈલાકામાં સોથી સરસ મીઠું છે. દેત્રોજ, ઓગણ, ગોરૈયા, રામપુરા, અને સીતાપુર એ મોટાં ગામ છે. પહેલાં એ તાલુકામાં કોળી લોક લુટફાટ કરતા, પરંતુ હાલમાં અંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી તેઓ ઝાઝો ઉપદ્રવ કરી શકતા નથી. આ તાલુકાનાં કેટલાંક ગામ કાઠીઆવાડ એજન્સિમાં અને કેટલાંક ગાયકવાડના મૂલકમાં આવેલાં છે. પાટડી અને વીરમગામ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ઘઉં અને જુવાર.

---

(૩) ધોળકા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૧૮ ગામ તથા ૧૧૩૩૭૫ માણસની વસ્તી છે. તાલુકાની જમીનનો ઘણો ભાગ તાલુકદારોનો છે, અને થોડો અંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા છે. આ તાલુકદારોના હાથમાં અમલ નથી. કેટલાક તાલુકદારોને ગરાશીઆ કહેછે, અને કેટલાકને કસ્બાતી કહેછે. કોઠ તથા સાણંદનો ઠાકોર અને ગાંગડનો ઠાકોર એ બે મુખ્ય તાલુકદાર છે. તે સિવાય તેમના ભાયાત નાના તાલુકદાર છે. મુખ્ય કસ્બાતીઓ ધોળકામાં રહેછે. તાલુકાની પશ્ચિમે દુર્ગી, મેણી, અને બીજાં ગામો પાસે નળ નામે તળાવ છે તેનું પાણી ખારૂં છે તથા પીવાના કામમાં આવતું ન-

થી. એ તળાવમાં રાડાં પુષ્કળ થાયછે તેને લોકો ઘરનાં છા-પરાં બનાવવાના કામમાં વાપરેછે. એનાં મૂળીઆંનો રોટલા બનાવવાનો લોટ કરેછે. એને બીર કહેછે. ધોळका મુખ્ય ગામ છે. એમાં ગામસુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા સબા-ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એ કસબો છે ને એક મૈલ લાંબો છે, પરંતુ બહુ પહોળો નથી. એમાં ૨૦૦૫૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં બે મોટાં અને સારાં તળાવ છે તેમાંના એકના તીર ઉપર પડી ગયેલી મસીદ છે. એની હવા શરદઋતુમાં સારી ન-થી. ચોમાસાની આખરે લોકોને તાવ આવેછે તે માહા તથા ફાગણ (ફેબ્રુઆરી અને માર્ચ) સૂધી રહેછે. કોઠમાં રાજાનું દરબાર છે. बावला, चलोडा, गांगड, बदरखा, सगोडा, વગેરે મો-ટાં ગામ છે. ધોળકામાં દવાખાનું છે તેથી લોકોને બહુ સુખ થયું છે. એમાં લીલાધર પુસ્તકશાળા પણ છે. સાબરમતી અને વાત્રકના સંગમ ઉપર वौठा ગામ છે તેમાં કાર્તકી પૂનમે હર વરસ મેળો ભરાયછે. એ વેળા આસપાસનાં ગામોમાંથી ઘણા લોકો ત્યાં એકઠા થાયછે. એ તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—ઘઉં, ચણા, જુવાર, આદું, કેળાં, દાડિમ, અને શેરડી છે.

(૪). दसक्रोइ तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૫૭ ગામ તથા અમદાવાદ શહેરની વ-સ્તી બાદ કરતાં ૧૧૫૪૩૪ માણસની વસ્તી છે. ૧ साबरमती નદી ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેછે. ૨ મેશ્વો, એ તાલુકાની પૂર્વ સીમા-એ છે. ૩ खारी, એ સાબરમતી અને મેશ્વો એ બેની વચ્ચે વહેછે. આ તાલુકામાં अमदावाद શહેર સાબરમતીને કાંઠે છે તે સને ૧૪૧૧ માં સુલતાન અહમદે બંધાવ્યું હતું. એ ગૂજ-

રાતનું મુખ્ય શહેર ગણાયછે અને એમાં ૧૧૬૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એમાં મ્યુનિસિપાલિટી તથા કલેકટર, જડજ, સબાર્ડિનેટ જડજ અને બીજા સરકારી અધિકારીઓની કચેરીઓ છે. એમાં મોટા દ્રવ્યવાન વેપારીઓ તથા શાહુકારો રહેછે. અહિંની કેટલીક કારીગિરીઓ વખણાયછે. શહેર પાસે પાયદળ, તોપખાનું, તથા પોલીસનું લશ્કર છે. મહંમદશાહે તથા બીજા મોટા મુસલમાનોએ બંધાવેલી મસીદો સુંદર મોટી અને જોવા લાયક છે, તેમાં મુખ્ય જુમામસીદ છે. હાલ ઇંગ્રેજ સરકાર તેઓનું રક્ષણ કરેછે. ત્રણ દરવાજા, ભદ્ર, મિશનસ્કૂલ, પ્રાર્થના સમાજનું મંદિર, સ્વામીનારાયણનું મંદિર, તથા બીજી સરસ ઈમારતો છે. સાબરમતી ઉપર એક સુંદર પૂલ લોકને તથા ઘોડા ગાડી જવા આવવાને બાંધ્યો હતો તે સને ૧૮૭૫ ની મોટી રેલમાં તૂટી પડ્યો. બીજો રેલવેનો પૂલ છે. શહેરમાં લૂગડાં વણવાનાં તથા રંગવાનાં કારખાનાં જોવા લાયક છે. મશરૂ તથા કીનખાબનાં લૂગડાં ઘણાં સરસ વણાયછે. વળી ઘણી જાતનાં રેશમી કાપડ તથા રેશમી કોરનાં ધોતીઆં પુષ્કળ બનેછે. વરાળ યંત્રથી ચાલતા સૂતર કાંતવાના તથા વણવાના મોટા સંચા છે. ભોંયમાં દાટેલા નળવડે લોકને મીઠું પાણી પૂરૂં પાડવામાં આવેછે. વરાળ યંત્રવડે એ પાણી નદીમાંથી લાવેછે. નીચે લખેલી ઈમારતો વગેરે જોવા લાયક છે.

કાંકરીયું તળાવ. **શાહઆલમનો** રોજો. **માતરભવાનીની** વાવ. દાદાહરીની વાવ. **અડાળજની** વાવ. **મલેકસાબાનનું** તળાવ. **વટવાનો** રોજો. **પીરાણાનો** રોજો. **શાહીબાગ** મહેલ. હઠીસંગનાં દેવલ તથા બંગલો.

આ તાલુકામાં उवारसद, बटवा, कुहा, नरोडा, बारेजा, जेबलपुर, વગેરે મોટાં ગામ છે. **અમદાવાદમાં** અને **સાબરમતીને** સામે

કાંઠે રેલ્વે સ્ટેશન છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ-બાજરી, જુવાર, શેરડી, ડાંગર, તમાકુ અને કઠોળ છે.

---

(૫) धंधुका तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૫૧ ગામ તથા ૧૨૪૮૬૦ માણસની વસ્તી છે. આખા ગુજરાતમાં એ મોટામાં મોટો તાલુકો છે. એની નદીઓ.—૧. માદર, અને ૨. ગોમા. એ બે નદીઓ કાઠીઆવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ રાણપુર આગળ મળેછે. અહિં એકઠી થએલી નદીઓ નાગનેશ તથા ધંધુકા આગળ થઈ ઓંકારને મળેછે અને ત્યાંથી ભોગાવામાં ભળેછે. ૩. निलका. ૪. उतावळी એ બરવાળા પાસે વહેછે. એનાં મુખ્ય ગામ.–धंधुका એમાં મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરીઓ તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. એમાં ૯૭૮૨ માણસની વસ્તી છે. ધોલેરા, મોટું બંદર છે તેમાં ૧૨૪૬૮ રહેવાશીઓ છે. એ બંદરેથી ઉત્તર ગૂજરાતનું રૂ તથા બીજો માલ પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. આ તાલુકામાં बरवाळा (વસ્તી ૫૮૧૩), राणपुर (વસ્તી ૫૭૯૬). અને खस મોટાં ગામ છે. ધોળેરા તથા ધંધુકામાં દવાખાનાં છે તેથી લોકોને ઘણું સુખ થયું છે. વળી ધોળેરામાં કસ્ટમ ખાતાનો અમલદાર વગેરે સરકારી અધિકારીઓ છે. આ તાલુકાના गांफ નામે ગામની પાસે મીઠું પાકે છે. નીલકા નદીપર આવેલા ભીમનાથમાં શ્રાવણ સુદી ૧૫ ને દિવસે મેળો ભરાયછે. ત્યાં ઘણા લોકો ભેગા થાયછે.

આ તાલુકામાં કેટલેક સ્થળે તેમાં વિશેષે કરીને ધોળેરામાં પાણીની બહુ તંગાસ પડેછે. રાણપુરમાં જૂનો પડી ગયેલો કિલ્લો છે. લૂટ કરનારા કાઠીઓનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઘોડેસ્વારનું લશ્કર પહેલાં ત્યાં રહેતું. એની નિકાસ–રૂ, જુવાર અને ઘઉં છે.

(६) घोघा तालुको.

આ તાલુકામાં ૬૪ ગામ તથા ૩૩૮૨૯ માણસની વસ્તી છે. આ તાલુકામાં ઇંગ્રેજ સરકારનાં ખાલસા ગામ માત્ર ત્રણ છે. બાકીનાં તાલુકદારોનાં છે. ઘોઘાની હવા થંડી છે પરંતુ ત્યાં મીઠા પાણીની તંગી છે. આ તાલુકાના દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગમાં ડુંગરો તથા મીઠા પાણીનાં નાળાં છે. એમાં ભાવનગરની ખાડી એજ નદી છે તે કાઠીઆવાડમાં જસદણ પાસે નીકળેછે. પરગણાનાં ખાલસા ગામોમાં ઘોઘા બંદર છે. તેમાં ૯૫૭૧ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. એમાં મામલતદાર, સરકારકુન તથા દાકતર રહેછે. वाळूकड तथा कमलेज એ માત્ર મુખ્ય ગામ છે. એની નિકાસ–બાજરી, રૂ, અને તલ છે.

(७) साणंद तालुको.

આ તાલુકામાં ૮૬ ગામ તથા ૭૩૨૨૯ માણસની વસ્તી છે. એમાંની ઘણી જમીન કોડ તથા કુંવારના ઠાકોરો અને તેમના ભાયાતની છે. साबरमती એ આ તાલુકાની પશ્ચિમે વહેછે. રોહર એ ચેખલા પાસે નીકળીને આ તાલુકાની વચમાં થઈને જાયછે. મુખ્ય ગામ साणंद છે, તેમાં ૭૨૨૯ માણસની વસ્તી અને મામલતદારની કચેરી છે. એમાં આંબલીરોડ, સાણંદ અને છારોડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. सर्खेज, गोधावी, चोरवडोद्रा, कासींद्रा, विसलपुर અને मोडासर મોટાં ગામ છે. સર્ખેજમાં રોજો અને તળાવ છે તે જોવા લાયક છે. સાબરમતીને કાંઠે કાસીંદ્રા છે ત્યાંનો ગોળ આખા જિલ્લામાં બહુ વખણાયછે. સાણંદના રેલવે સ્ટેશન પાસે નિધ્રાડમાં વરાળથી ચાલતો કપાસ લોઢવાનો ચરખો તથા વણઝર પાસે સાબરમતીના કાંઠાપર પાણી કાઢવાનો વરાળથી

ચાલતો બંબો છે. નળ નામે ખારા પાણીના તળાવ પાસે આવેલાં ગામોમાં મીઠા પાણીની તંગી છે. એની નિકાસ—બાજરી, ડાંગર, રૂ, શેરડી અને જુવાર છે.

प्रकरण ७ मुं.

गूजरात. भाग २ जो.

ગૂજરાતનાં દેશી રાજ્યો ઇંગ્રેજી ખાલસા મૂલકની ચારે પાસે આવી રહેલાંછે. તેઓમાં ૩૮૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૬૫,૬૬,૪૮૨ માણસની વસ્તી છે. આગળ કહ્યા પ્રમાણે તેઓના આઠ ભાગ કે જથા કર્યા છે. અહીં તેઓનું વર્ણન કરીએ છીએ.

(૧) काठियावाड एजन्सि.

કાઠિયાવાડનું નામ અસલ સૌરાષ્ટ્ર હતું. ગાયકવાડના તાબાનાં અમરેલી અને ઓખા પરગણાં બાદ કરતાં આ એજન્સિમાં સુમારે ૨૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૨૩,૨૧ ૮૩૩ આદમીની વસ્તી છે. એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે, ને વિસ્તારમાં પૂર્વ પશ્ચિમ ૨૦૦ મૈલ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૧૭૫ મૈલ છે. એમાં ૪૩૬૯ ગામ અને ૩૯૪ નિશાળોમાં ૨૦૯૨૪ નિશાળીઆ ભણેછે. એની મર્યાદા—ઉત્તરે કચ્છી રણ; પૂર્વે અમદાવાદ જિલ્લો અને ખંભાતી અખાત; દક્ષિણ અને અગ્નિકોણમાં અરબી સમુદ્ર; અને વાયવ્યકોણમાં કચ્છી અખાત છે. એના રાજ્યકાજનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઇંગ્રેજતરફથી મુખ્ય અધિકારી પોલિટિકલ એજન્ટ છે. રાજકોટમાં ઇંગ્રેજી ફોજની છાવણી અને એજંટસાહેબની કચેરી છે. એજન્સિના ચાર પ્રાંત કર્યાછે. એમાંના હરેકને માટે આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટ છે

ચાર પ્રાંત		આ૦ પો૦ એજંટસાહેબની કચેરી.
૧ झालावाड.	(ઉત્તરમાં)	वढवाण.
२ गोहेल्वाड.	(પૂર્વે)	सोनगढ.
३ सोरठ.	(દક્ષિણમાં)	माणकवाडा.
४ हालार.	(પશ્ચિમમાં)	राजकोट.

ચારે પ્રાંતમાં એક એક પહેલા વર્ગનું સંસ્થાન છે. ઝાલાવાડ-માં ધ્રાંગદ્રું ઝાલા રજપૂતોનું મુખ્ય રાજ્ય છે, ને **વાંકાનેર**, **વઢવાણ**, **લીમડી**, **સાયલા** વગેરે ફટાયા દરબાર છે. સોએક વરસ થયાં **ગોહેલવાડ**માં **પાલીતાણા**, **લાઠી** અને **વળા**ના ગોહેલ **ભાયાતો**થી વધારે બળવાન થઈ **ભાવનગરે** શ્રેષ્ટતા સંપાદન કરીછે. **સોરઠ**માં મુખ્ય રાજ્ય **જૂનાગઢ**ના **નવાબ** સાહેબનું છે. ઈસ્વી સને ૧૭૩૫ માં એ મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના થઈ. **બાટવાના** દરબાર એમના ભાયાત છે. **જાફરાવાદ**નું સંસ્થાન એનાથી જૂનું છે. **મુ**-ગલ પાદશાહોના નૌકાસેનાપતિ **જંજિરાના સીધીએ** એ મૂલક જી-તેલો, અને તેના વંશજોને હાથ તે છે. **પોરબંદર**નું રાજ્ય **સોરઠ** પ્રાંતમાં છે. આહિંના રાણા જેઠવા રજપૂત છે. **હાલાર**માં **નવા**-નગરના **જામ** સાહેબનું રાજ્ય મુખ્ય છે. **કાઠીયાવાડ**ના **જાડેજા** રજપૂતોના શિરોમણિ **જામ** સાહેબ છે. **હાલાર**માં **મોરબી**, **ધ્રોળ**, **રાજકોટ**, અને **ગોંડલ**ના દરબાર એજ કુળના છે.

કાઠીઆવાડની વચ્ચોવચ, **ઝાલાવાડ**ના મધ્યભાગથી તે **જૂનાગઢ**ની દક્ષિણ સીમાસૂધી **કાઠી** દરબારોનાં સંસ્થાન છે. **કા**-ઠીઆજ્ત રજપૂતો અને **મુસલમાનો**ની પછી આવ્યા ને જે મૂલક હાલ તેમના કબજામાં છે તે તેમની કનેથી તેમણે જીતી લીધો એવું સંભવેછે. આગળ દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં **ગાયકવાડ** સર-કારના **અમરેલી**ના મહાલ છે. એના મુખ્ય પર્વતો—**કાઠીઆ**-વાડમાં પાંચ પહાડ છે. ૧. **ચોટીલા**, **ધ્રાંગદ્રે**થી **સરધાર** અને

જસદણ સૂધી ગયેલા છે. એ ડુંગરા ઊંચાઈમાં ઝાઝા નથી. ૨. बालाकर्गीर के मोरधार અને लांबधार ગોહેલવાડમાં છે. એની પાસે પાલીતાણાનો પ્રખ્યાત ડુંગર શત્રુંજા છે. એની ઊંચાઈ ૧૫૦૦ ફૂટ એટલે સુમારે ૭૫૦ ગજ છે, અને તેના શિખર ઉપર શ્રાવક લોકે લાખો રૂપિઆ ખરચી રૂપાળાં દેરાં બાંધ્યાં છે. ૩. गीर પર્વત સોરઠમાં છે. ૪. જૂનાગઢ આગળ गिरनार છે. એ પહાડ આખા કાઠીઆવાડમાં સૌથી ઊંચો છે. તેની ઊંચાઈ ૩૫૦૦ ફૂટ છે ૫. बर्डा પર્વત બર્ડામાં છે અને ઉત્તરે હાલારમાંના લાલપુર તથા ભલગાણ સૂધી ગયેલો છે. તેની ઊંચાઈ ૨૦૦૦ ફૂટ છે.

નદીઓ.—૧. भाद्दर જસદણની પાસેના મદાવન ડૂંગરામાંથી નીકળી બર્ડામાંના નવીબંદર આગળ અરબી સમુદ્રને મળેછે. ૨. શત્રુંજી ગીરપર્વતમાંથી નીકળીને ગોહેલવાડમાં પાલીતાણા તથા તલાજા પાસે થઈને ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૩. मच्छु ચોટીલામાંથી નીકળીને વાંકાનેર, મોરબી તથા માલીઆના સંસ્થાન પાસે થઈને કચ્છના રણમાં જાયછે. એ સિવાય સોરઠમાંની ओझात નદી ઉબેણને મળેછે, અને સમુદ્ર આગળ તેઓનો ભાદર જોડે સંગમ થાયછે. વળી હાલારમાં आजी સરધારની પાસેના ડૂંગરામાં ઉત્પન્ન થઈ રાજકોટ આવેછે અને ત્યાંથી કચ્છના અખાતમાં જાયછે.

કપાસ, બાજરી, જુવાર, ઘઉં, ચણા, અડદ, મઠ, મગ, ચોળા, તલ અને શેરડી, એ મુખ્ય નિકાસ છે. આ ઈલાકામાં ઘણાં બંદર છે ત્યાંથી રૂ, ઊન, અનાજ, ઘી, ગોળ, તેલ, ઘોડા, ઢોર, વગેરે મુંબઈ તથા બીજાં બંદરો ખાતે જાયછે. એમાં હિંદુ લોકનાં મોટાં તીર્થ છે. તેઓમાં મુખ્ય द्वारका, सोमनाथ के

प्रभासपाटण, तथा पालीताणा, એ છેલ્લું શ્રાવક લોકનું છે.

ઉપર કહેલા ચાર પ્રાંત દશ પરગણાંમાંથી કરેલા છે. એ પરગણાનાં નામ, (१) झालावाड, (२) गोहेलवाड, (३) उंडसरवैया, (४) बाबरीआबाड, (५) काठीआवाड, (६) सोरठ, (७) बर्डा, (८) हालार, (९) मच्छुकांठा, (१०) ओखामंडळ.*

(१.) झालावाड.

નદીઓ.—१. भोगावो વઢવાણ અને જાંબુના થડમાં વહે છે. २. लीमडीनो भोगावो વડોદ, લીમડી વગેરેની પાસે વહે છે. ३. फलकु ધ્રાંગદ્રા પાસે છે. ४. बांभण સરાડવા તથા હળવદની વચ્ચે છે. ५. मच्छु વાંકાનેર આગળ છે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१ ध्रांगद्रं.	ध्रांगद्रं અને हळवद.
२ लीमडी.	लीमडी.
३ वढवाण.	वढवाण.
४ वांकानेर.	वांकानेर.
५ थानलकतर.	लकतर અને थान.
६ सायला.	सायला.
७ चूडा.	चूडा.
८ बजाणा.	बजाणा.

એ સિવાય એમાં બીજાં ૪૫ નાનાં સંસ્થાન છે.

(२.) गोहेलवाड.

નદીઓ.—१. भावनगरनी खाडी. २. शत्रुंजी ३. मालण મહુવા પાસે છે. ४. धांतरवडी રાજુલા પાસે છે.

* આ ૧૦ પરગણાંનું વિશેષ વર્ણન આગળ લખ્યું છે તે કાઠીઆવાડની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર તેઓમાંનાં મુખ્ય સંસ્થાન શીખવવાં. ને પછી સંસ્થાનોની ઊપજ વગેરે લખ્યાં છે તે પણ માત્ર કાઠીઆવાડની નિશાળોને વાસ્તે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. ભાવનગર.	ભાવનગર, શિહોર, કુંડલા, મહુવા, વગેરે.
૨. પાલીતાણા.	પાલીતાણા અને ગારિઆધર.
૩. વળા.	વળા.
૪. લાઠી.	લાઠી.

એ સિવાય એમાં ૨૧ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૩) ઉંડસરવૈયા.

નદીઓ.—બગડ એ ડાઠાને પડખે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય ગામ.
ડાઠા.	ડાઠા.
ગણધોળ.	ગણધોળ.
ચોક.	ચોક.

બીજાં નાનાં સંસ્થાન ૨૦ છે.

(૪) બાબરીઆવાડ.

નદીઓ.—૧. ધાંતરવડી. ૨. રાયડી, ૩. ધોળાદરી, ૪. રુપેણ.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય ગામ.
જાફ્રાબાદ.	જાફ્રાબાદ.
ડેડાણ.	ડેડાણ.

એ ઉપરાંત ૩૦ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૫) કાઠીઆવાડ.

નદીઓ.—૧. શુકભાદર રાણપુર, નાગનેશ વગેરેની પાસે. ૨. ગોંડલી ગોંડલ પાસે. ૩. શેત્રુંજી ધારી પાસે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. અમરેલી (ગાયકવાડી)	અમરેલી અને ધારી.
૨. જેતપુર અને બીલખા.	જેતપુર, ચીતલ અને બીલખા.
૩. બગસરા.	બગસરા.
૪. જસદણ.	જસદણ.

એ સિવાય બીજાં ૪૬ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૬) સોરઠ.

નદીઓ.—માદર, ચુર્વી, આંઝાત, સાચલી, કાંચહીરણ, સામન અને શીંગવડા.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. જૂનાગઢ.	જૂનાગઢ અને વેરાવળ.
૨. કોડીનાર. (કાઠીઆવાડમાં અમરેલીનું પરગણું).	કોડીનાર.
૩. બાટવા.	બાટવા.
૪. અમરાપુર.	અમરાપુર.

(૭) બર્ડા.

નદીઓ.—માદર નવીબંદર પાસે.

આ ભાગમાં પોરબંદર કરીને એકજ સંસ્થાન છે. તેનું મુખ્ય શહેર પોરબંદર છે.

(૮) હાલાર.

નદીઓ.— ૧. રામાવતી લાલપોર તથા છીકારી પાસે. ૨. ઊંડ જોડીઆ પાસે. ૩. આજી રાજકોટ તથા બાળંભા પાસે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१. नवानगर.	नवानगर, जोडीआ, आमरण, खंभाळीआ.
२. गोंडळ.	गोंडळ અને धोराजी.
३. राजकोट.	राजकोट અને सरधार.
४. ध्रोळ.	ध्रोळ અને सरपदड.
५. ध्राफा.	ध्राफा.

(९) मच्छुकांठो.

નદીઓ.—૧. મચ્છુ મોરબી, માળીઆ પાસે. ૨. ઘોડાધ્રાઇ એ મોરબી તાલુકાના ગામ જેતપુર અને માળીઆ તાલુકાના ગામ વરડુસર પાસે થઈને રણને મળે છે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१. मोरबी	मोरबी.
२. माळीआ.	माळीआ.

(१०) ओखामंडळ.

આ પ્રાંત હાલારની પશ્ચિમે છે તેને ફરતો ઘણે ઠેકાણે દરિયો આવેલો છે. એમાં મુખ્ય ગામ द्वारका, कच्छीगढ, आरंभड, पोशीतरु, धीणाकी અને મઢી છે.

આ પ્રાંત ગાયકવાડને તાબે છે.

કાઠીઆવાડનાં સંસ્થાનો. હાકેમની જાત. સંસ્થાનની વસ્તી. રાજ્યકર્ત્તાના ઈલકાબ, નીપજ તથા નિકાસઃ—

પહેલો વર્ગ—

जूनागढना नवाब.	બાબી મુસલમાન	૩૮૧૦૦૦
नवानगरना जाम.	જાડેજા રજપૂત	૨૯૧૦૦૦

भावनगरना रावळ. ગોહિલ રજપૂત...... ૪૦૮૦૦૦

धांगध्राना राज. ઝાલા રજપૂત...... ૮૮૦૦૦

બીજોવર્ગ—

मोरबीना ठाकोर. જાડેજા રજપૂત ૯૧૦૦૦

वांकानेरना राज. ઝાલા રજપૂત ૨૯૦૦૦

पालीताणाना ठाकोर. ગોહિલ રજપૂત ૫૧૦૦૦

ध्रोळना ठाकोर. જાડેજા રજપૂત ૧૮૦૦૦

लीमडीना ठाकोर. ઝાલા રજપૂત...... ૪૬૦૦૦

राजकोटना ठाकोर. જાડેજા રજપૂત ૩૭૦૦૦

गोंडळना ठाकोर. જાડેજા રજપૂત ૧૩૭૦૦૦

वढवाणना ठाकोर. ઝાલા રજપૂત ૪૫૦૦૦

जाफराबादना हबशी. હબશી મુસલમાન.... ૧૦૫૦૦

ત્રીજોવર્ગ—

पोरबंदरना राणा. જેઠવા રજપૂત . .. ૭૨૦૦૦

वळाना ठाकोर. ગોહિલ રજપૂત ૧૩૦૦૦

लखतरना ठाकोर. ઝાલા રજપૂત ૨૦૦૦૦

बाटवाना बाबी. બાબી મુસલમાન. ... ૨૬૦૦૦

जसदणना राजा. ખાચરકાઠી ૩૩૦૦૦

सायलाना ठाकोर. ઝાલા રજપૂત ૧૭૦૦૦

चूडाना ठाकोर. ઝાલા રજપૂત ૧૪૦૦૦

ચોથો વર્ગ—

मूळीना ठाकोर. પરમાર રજપૂત ૧૮૦૦૦

लाठीना ठाकोर. ગોહિલ રજપૂત ૮૦૦૦

बजाणाना मलेक. મલેક મુસલમાન... ... ૧૭૦૦૦

नाना संस्थानो. ૪૪૧૦૦૦

એ સંસ્થાનો ગાયકવાડ કે ઇંગ્રેજને ખંડણી આપેછે.*
ઘઉં, રૂ, તેલ, ખાદી, ખાણના પત્થરા.
ધાન્ય, કાપડ, રેશમ, ખાણના પત્થરા.
ધાન્ય, રૂ, તેલ, કાપડ, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ.
ધાન્ય, રૂ, મીઠું, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ,
કાપડ, માટીનાં વાસણ, ખાણના પત્થરા.
ધાન્ય, રૂ, મીઠું, કાળા આરસના પત્થરા.
એજન.
ધાન્ય અને કાપડ.
ધાન્ય.
રૂ, ઘઉં, જુવાર, બાજરી, ખાદી.
જુવાર, બાજરી, ચણા, ઘઉં, ખાણના પત્થરા.
રૂ, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, શેરડી.
ધાન્ય, રૂ, મીઠું, અને સાબુ.
બાજરી, ઘઉં, રૂ, ખાદી, ખાણના પત્થરા.
ધાન્ય, રૂ, રેશમનાં કપડાં, ખાણના પત્થરા.
ધાન્ય, રૂ, તેલ અને કાપડ.
ધાન્ય, રૂ, અને માટીનાં વાસણ.
રૂ અને બાજરી.
ધાન્ય, રૂ, અને માટીનાં વાસણ.
ધાન્ય અને રૂ.
ધાન્ય અને રૂ.
ધાન્ય અને રૂ.
ધાન્ય, રૂ, તેલ, કાપડ, તાંબા પીતળનાં વાસણ.
ધાન્ય અને રૂ.

* જંજીરાના તથા જાફરાબાદના હબસીને માથે ખંડણી નથી.

२. पालणपुर एजन्सी*.

આ એજન્સિ ગૂજરાતની ઉત્તરે છે. એની ઉત્તરે **મારવાડ** અને **શિરોઈ**, દક્ષિણે **ગાયકવાડનો** મુલક, પૂર્વે **શિરોઈ** અને **મહી-કાંઠા** એજન્સિ અને પશ્ચિમે **કચ્છનું** રણ છે. એની લંબાઈ આશરે ૧૦૦ મૈલ છે તથા પહોળાઈ પણ એટલીજ છે. એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૨૭૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૯૩૮ ગામ તથા પાંચ લાખ માણસની વસ્તી છે. વસ્તીનો ઘણો મોટો ભાગ હિંદુ છે. એમાં ૧૭ નિશાળો છે તેમાં ૯૫૮ નિશાળીઆ ભણેછે. એની ઉત્તર તરફના ભાગ તથા **શિરોઈ** પાસેના ઈશાન કોણના ભાગ સિવાય બાકીનો દેશ સપાટ છે. એમાં बनास અને सरस्वती એ બે નદી **શિરોઈના** ડૂંગરામાંથી નીકળીને **કચ્છના** રણમાં વહેછે. એની નિકાસ—બાજરી, જુવાર, ઘઉં, મગ, મઠ, અને બીજું ધાન્ય. **પાલણપુર** એજન્સિમાં ડાંગર અને શેરડી પાકેછે. **વારાહ** અને **રાધનપુરમાં** રૂ પેદા થાયછે તે **ધોળેરાને** રસ્તે **મુંબઈ** મોકલવામાં આવેછે. આ એજન્સિ **પાલણપુરના** **સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના** તાબામાં છે, તેનો જાથુ મુકામ **પાલણપુરમાં** છે, પણ વરસમાં એક વાર તપાસ કરવા તથા મુકદમા ચૂકવવા સારૂ **સાહેબ** ફરવા નીકળેછે.

એમાં મુખ્ય સંસ્થાન ૧૧ છે, તેમાંના पालणपुर અને कांकेज **ગાયકવાડને** ખંડણી આપેછે ને બાકીનાંને શિર ખંડણી નથી. એ ૧૧ સંસ્થાન નીચે પ્રમાણેઃ—

(૧) મુસલમાની સંસ્થાન.	ગામની સંખ્યા.	મુખ્યશહેર.
पालणपुर.	૩૯૮	पालणपुर અને डीसा.
राधनपुर.	૧૫૦	राधनपुर.

* આ એજન્સિનું વર્ણન એમાંની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં સંસ્થાનોનાં નામ, નદીઓ, સરહદ, કસબા ને જુજ હકીકત શીખવવી.

वाराइ.	४२	वाराइ.
तेरवाडा.	२४	तेरवाडा.

પહેલાં બે સંસ્થાન મોટાં છે તેનું જૂદું વર્ણન હવે આવશે. વારાઈ સંસ્થાનમાં ૨૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે ને તે જાટ રાજાને તાબે છે. તેરવાડા સંસ્થાનમાં ૭૩૦૦ માણસની વસ્તી છે; તે બલુચ ઠાકોરને તાબે છે.

(૨) રજપૂત સંસ્થાન.	ગામની સંખ્યા.	મુખ્ય શહેર.
थराद अने मोरवाडा.	१२३	थराद.
वाव.	३५	वाव.
सुइगाम.	१५	सुइगाम.
देवदर.	४६	देवदर.
चारचट तथा सांतलपुर.		

થરાદ સંસ્થાન ઠાકોરને તાબે છે. તેમાં ૫૧૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. વાવ સંસ્થાનના ઠાકોરના તાબામાં ૨૩૦૦૦ માણસ છે. છેલ્લાં ત્રણ સંસ્થાન પણ ઠાકોરોનાં છે. સુઈગામમાં ૧૦૧૦૦, દેવદરમાં ૧૯૭૦૦, અને ચારચટ તથા સાંતલપુરમાં ૧૮૧૦૦ માણસની વસ્તી છે. સાંતલપુરના ઠાકોર કચ્છમાંના અડેસરમાં રહેછે.

(૩) કોળી સંસ્થાન.

भाभर.	१७	भाभर.
कांक्रेज.	६२	कांक्रेज.

ભાભરમાં ૫૬૦૦ અને કાંક્રેજમાં ૩૭૭૦૦ માણસની વસ્તી છે. કાંક્રેજ સંસ્થાન ગાયકવાડને આશરે રૂ. ૫૦૦૦ દરવર્ષે ખંડણી આપેછે.

એ સિવાય એમાં બીજાં નાનાં નાનાં સંસ્થાનો છે. તેમાં બે હજાર માણસ વસેછે.

(૧) પાલણપુર સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડ તાબાના પાટણ અને ખેરાળુ તાલુકા, પૂર્વે શિરોઈ અને દાંતાના સંસ્થાન અને પશ્ચિમે થરાદ અને દેવદર છે. એ સંસ્થાન ૬૦ મૈલ લાંબું અને ૪૫ મૈલ પહોળું છે. એમાં આશરે ૪૦૦ ગામ છે તેમાં ૨૧૬૦૦૦ માણસ વસેછે. એ સંસ્થાન દરવર્ષે ગાયકવાડને રૂ ૫૦૦૦૦) ખંડણી આપેછે. મુખ્ય તાલુકા ધાનદોર, ડીસા, ધાનેરા, પાથાવાડા, અને દાંતીવાડા છે.

મુખ્ય નદીઓ.—બનાસ, સરસ્વતી અને નીમરાસી.

મુખ્ય કસબો—પાલણપુર. ત્યાંના રાજ્યકર્તા દીવાન કહેવાયછે. તે ધર્મે મુસલમાન અને જાતે પઠાણ છે. પાલણપુરને ફરતો કોટ છે તેને સાત દરવાજા છે. એમાં આશરે ૧૮૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનું એ સદર સ્ટેશન છે. એની પાસે ડીસા છે ત્યાં ઇંગ્રેજ સરકારના લશ્કરની છાવણી છે.

મુખ્ય નિકાસ.—ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, બીજું ધાન્ય, શેરડી, થોડું રૂ, અફીણ અને ઈમારતી લાકડું.

(૨) રાધનપુર સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને તેરવાડા, દક્ષિણે માંડળ અને ઝિંઝુવાડા, પૂર્વે ગાયકવાડનું પાટણ પરગણું, અને પશ્ચિમે વારાઈ સંસ્થાન છે. એ ૩૫ મૈલ લાંબું અને ૩૫ મૈલ પહોળું છે. એમાં ૧૫૦ ગામ છે તેમાં ૯૧૫૦૦ માણસ વસેછે. એમાં બનાસ નદી ખારી જમીનપર થઈને વહેછે તેથી એનું પાણી પીવા જોગ નથી. એ કારણ માટે ઘણી જગ્યાએ તળાવો ખોદેલાંછે. વાઘેલ નામે તલાવ ઘણું સુંદર છે. તે વાઘેલા રજપૂતોએ બંધાવ્યું હતું. એનો મુખ્ય કસબો રાધણપુર. ત્યાંના નવાબ બાબી ઓલાદના છે.

એને ફરતા કોટને આઠ દરવાજા છે. એમાં ૧૪૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં સમી અને મુંજપુર નામે બે મોટા ક-સ્બા છે. એ સંસ્થાનની મુખ્ય નિકાસ ઘઉં, ચણા, અને રૂ છે. વેપારને ઉત્તેજન આપવા માટે દરબારે રૂ લોઢવાના કારખા-નાને મદદ કરી છે, અને ગૂજરાતમાંથી રેશમ વણનારાઓને તેડાવી રાખ્યા છે.

(२) महीकांठा एजन्सि.*

એ એજન્સિ ગૂજરાતની ઈશાન કોણમાં છે. એની ઉત્તરે આબુ પર્વતને લગતા ડુંગરો, પૂર્વે મેવાડનો પહાડી મુલક, દક્ષિણે ગાયકવાડનો દેહેગામ તાલુકો, અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લા તથા રેવાકાંઠા, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડના મુલક તથા પાલણપુર એજ-ન્સિ છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબો તથા ૬૦ મૈલ પહોળો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૧૬૪૫ ગામ તથા ૪૪૭૦૫૬ માણસની વસ્તી છે; એમાંના ૧૬૭૯૭૨ કોળી છે. એ ગામોમાં ૪૫ નિશાળ છે, ને તેમાં ૨૧૭૦ નિશાળીઆ ભણે છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ડુંગરો અને જંગલો છે, પરંતુ બાકીનો પ્રદેશ સપાટ છે.

મુખ્ય નદીઓ — ૧ સાબરમતી મેવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણ તરફ સાદરા અને અમદાવાદ થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૨. વાત્રક ડુંગરપુર પાસે ઉત્પન્ન થઈ મેત્રજ, ભાલપુર, ભાંડવા અને ખેડાપાસે થઈ સાબરમતીને મળેછે. ૩. હાથમતી અને ૪. ખારી સાબરમતીને મળેછે, અને ૫. મેશ્વો તથા ૬. માજુમ વાત્રકને મ-ળેછે. ખેતરોમાં પાણી પૂરૂં પાડવા માટે અહમદનગરથી હાથમ-તીની નહેર ખોદેલી છે તે વાલીરળા પાસે ખારીને મળેછે. એની

* આ એજન્સિનું વિસ્તારેલું વર્ણન એ એજન્સિની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર સીમા, પરગણાંનાં ને સંસ્થાનનાં નામ, કસ્બા, નદીઓ, અને થોડી હકીકત શીખવવી.

મુખ્ય નિકાસ બાજરી, જુવાર, બીજું ધાન્ય, તમાકુ, થોડુંક અફીણ અને રૂ છે. કૂવા વગેરેના પાણી વડે ખેતરમાં ઘઉં, મકાઈ, અને શેરડી પકવેછે. એ પોલિટિકલ એજંટના ઉપરીપણા નીચે છે. તે સાદરામાં રહેછે. કોઈ કોઈ વાર ઈડર અને બીજે સ્થળે તે જાયછે. એમાં પુસ્તકશાળા, ગૂજરાતી, ઉરદુ અને તાલુકદારી નિશાળો છે. એ એજન્સિના પ૯ ભાગ કરેલા છે તેપર ૪૮ ઠાકોરોનો અમલ છે. એ ઠાકોરોમાં ૧૮ રજપૂત અને ૩૦ કોળી છે. ઘણાખરા ઠાકોરો ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે. કેટલાક ઈડર સંસ્થાનને અથવા ઇંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપે છે. માત્ર ચાર રાજ્ય ખંડણી ભરતાં નથી. નવેંબર માસમાં સામળાજીનો અને પ્રેપ્રુઆરિમાં ખેડબ્રહ્મોનો એવા બે મોટા મેળા ભરાયછે. એના પ૯ ભાગ છ પરગણાંમાં આવેલાછે.

૧. नानीमारवाड. એમાં ઈડરના મહારાજાના, તેના ભાયાતના, દાંતા, માલપુર અને બીજા રાજાઓના મૂલક છે.

૨. रेवर.. એ રેવર રજપુતોનું છે. એમાં મોહનપુર, રણાસણ, વગેરે બીજા તાલુકા છે.

૩. साबरकांठा. એમાં માણસા, પેથાપુર, વરસોડા, અને ઈલોલ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૪. वात्रक कांठो. આમલીઆરા, ઘોડાસર, સાઠંબા, પુનાદરા, અને ખડાળ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૫. बावीसी. વાસણા, મહીસા, દંભોડા, અને બીજાં મહેવાશી ગામડાં એમાં છે.

૬. कटोसण. જોટાણા, સાંથલ, કટોસણ, મગુના, વગેરે શહેરો છે.

આ પરગણાંઓમાં નીચે લખેલાં મુખ્ય સંસ્થાન છેઃ—

(૧) ईडर संस्थान. મહીકાંઠા એજન્સિમાં એ મોટામાં

મોટું સંસ્થાન છે. તેમાં ૨૧૭૩૮૨ માણસની વસ્તી છે. એને અ-હમદનગર તાલુકો જોડેલો છે. એ પહેલાં ઈડરના મહારાજાને તા-બે હતું, પરંતુ કેટલાક કાળસૂધી જોધપુરના મરહૂમ મહારાજા તખ્તસિંગના તાબામાં હતું. ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં એ સંસ્થાન ઈડર-ના મહારાજાને આપવાની ઇંગ્રેજ સરકારે જોધપુરના મહારાજાને જરૂર પાડી. इडर એ રાજધાની છે, અને ત્યાંના રાજા જોધપુરના મહારાજાના કુટુંબી છે. अहमनगर, वडाली, बायड, चांयला, અને गाबट, એ મોટાં ગામ છે. એની ઊપજમાં સર્વ જાતનું ધાન્ય, ત-લ, શેરડી, અફીણ અને સાગ છે. અહમનગરપાસે ખાણોમાંથી પત્થરા નીકળેછે તે ઘર બાંધવાના કામમાં આવેછે.

(૨) दांता અને माल्पुर संस्थानो પણ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે. દરેક સંસ્થાનમાં ૧૦૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. એમાં બાજરી, ઘઉં, વગેરે ધાન્ય પાકેછે. માલપુરમાં ડાંગેર પાકેછે અને દાંતામાં શેરડી પાકેછે. દાંતામાં ખાણુંમાં-થી આરસના પત્થરા નીકળેછે. દાંતાની પાસે આરાસૂરનો પહાડ છે તેઉપર અંબાભવાનીની જાત્રા કરવા હિંદુ લોક જાયછે.

(૩) मोहनपुर સંસ્થાન પણ રજપૂત ઠાકોરોનું છે. એમાં ૧૪૦૧૧ માણસની વસ્તી છે, તથા બાજરી, મઠ, જુવાર, ઘઉં, તલ, અને કોદ્રા પાકેછે. અરપોદ્રામાં અબરખની ખાણ છે.

(૪) मालुसणा–सतलासणा સંસ્થાન પરમાર કોળી ઠાકોરનું છે. એમાં ૮૫૦૦ માણસની વસ્તી છે તથા બાજરી, મઠ, જુ-વાર, ઘઉં અને શેરડી પાકેછે.

(૫) माणसा સંસ્થાન રજપૂત ઠાકોરનું છે તેમાં ૧૧૮૯૩ માણસની વસ્તી છે તથા બાજરી, મઠ, તલ, જુવાર, ઘઉં ને કો-દ્રા પાકેછે.

(૬) घोडासर અને आमलीआरा સંસ્થાનો કોળી ઠાકોરોનાં

છે. ઘોડાસરમાં ૮૨૭૩ અને આમલીઆરામાં ૧૦૬૬૧ માણસની વસ્તી છે. એ બંને સંસ્થાનોમાં બાજરી, ઘઉં, ડાંગેર અને બીજાું ધાન્ય પાકે છે.

---

(૪) रेवाकांठा एजन्सि.*

આ એજન્સિ ગુજરાતની પૂર્વે છે. એની વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ઈશાન કોણમાં મહીકાંઠા અને રજપૂતાના માંહેલાં સંસ્થાનો, પૂર્વે મધ્ય હિંદુસ્તાન માંહેલાં સંસ્થાન અને ખાનદેશ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક અને સૂરત જિલ્લો, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મુલક, ભરૂચ અને ખેડા જિલ્લા તથા પંચમહાલનો થોડોક ભાગ છે. એની લંબાઈ આશરે ૧૪૦ મૈલ અને પહોળાઈ ૬૦ મૈલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૮૭૯ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૪૮૭૬૪૭ માણસની છે. એમાં ૬૩ નિશાળો છે તેમાં ૨૭૩૪ નિશાળીઆ ભણે છે. આ એજન્સિની જમીન ઘણે ભાગે ઠેકાણે ટેકરાવાળી, કોઈ ઠેકાણે સપાટ અને કોઈ ઠેકાણે પહાડી અને જંગલવાળી છે.

મુખ્ય પર્વત.—राजपीपळा.

મુખ્ય નદીઓ.—૧. मही રજપૂતાના અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના ડુંગરોમાંથી નીકળીને લુણાવાડા અને પંચમહાલની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળે છે. ૨. नर्मदा સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને રાજપીપળા સંસ્થાન તથા ભરૂચની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળે છે. એ બે નદી શિવાય पुनम, गोमा, ढाढर, विश्वामित्री, हेरण, करजण, અને ऑर એ નાની નદીઓ છે.

---

* આ એજન્સિનું લાંબું બયાન એમાંની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં એની સીમા, સંસ્થાન, નદીઓ, કસબા તથા થોડી હકીકત કહેવી.

એ એજન્સિ પોલિટિકલ એજંટના ઉપરીપણાનીચે છે. તે વડોદરા કાંપમાં રહેછે. કોરા દિવસમાં તે ફરવા જાયછે. મહીકાંઠાની પેઠે એમાં પણ કેટલાક તાલુકદારો છે. એમાં છ મોટાં સંસ્થાન છે તેમાંનાં પાંચ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે અને છઠું મુસલમાનનું છે. વળી એમાં कडणा, संजेली, भादरवा, અને उमीटा એ નાનાં સંસ્થાનો છે. એમાંનાં સંસ્થાનોના બે સમૂહ કર્યા છે. એકનું નામ संखेरा मेवास છે, તેમાં ૨૮ સંસ્થાનો છે અને બીજાનું નામ पांडु मेवास છે.

આ એજન્સિ માંહેલાં સર્વ સંસ્થાનો ગાયકવાડને કે ઇંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપેછે.

છ મોટાં સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) राजपीपळा.–રેવાકાંઠા એજન્સિમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એમાં ૧૫૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબું અને ૬૦ મૈલ પહોળું છે. એની ઉત્તરે નર્મદા અને દક્ષિણે તાપી વહેછે. એમાં મુખ્યત્વે રજપૂત, ભીલ, અને કણબી લોક વસેછે. એનું મુખ્ય શહેર नांदोद છે, તેમાં રાજા રહેછે. એ સંસ્થાનમાં ડુંગરા અને જંગલો ઘણાં છે. ઈમારતી લાકડાં પુષ્કળ થાયછે, ને તેનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. રૂ તથા જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય પણ પાકેછે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે અકીક જડેછે.

(૨) छोटाउदेपुर.—એમાં ૧૦૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એના રજપૂત ઠાકોરને મહારાવળ કહેછે. એમાં ઈમારતી લાકડું અને જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય થાયછે.

(૩) बारीआ.—એનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૫ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬૦૦૦૦ માણસની છે. એના રજપૂત રાજાને પણ મહારાવળ કહેછે. તેમાં દરદીઓને સારૂ દવાખાનું સ્થાપ્યું છે.

(૪) लुणावाडा.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૯૮ ચોરસ મૈલ અને

સ્તી ૪૦૦૦૦ માણસની છે. રજપૂત મહારાણા લુણાવાડામાં રહેછે. એ કસ્બામાં ગામસુધરાઈ ખાતું છે.

(૫) સુંથ. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એના રાજા પણ રજપૂત મહારાણા કહેવાયછે. આ સંસ્થાનમાં, બારીઆ અને લુણાવાડામાં જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય અને ઈમારતી લાકડું થાયછે.

(૬) વાડાસીનોર. એમાં ૩૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એમાં ધાન્ય અને રૂ પાકેછે. અને ઉપર અમલ કરનારને નવાબ કહેછે.

૫. ગાયકવાડ સંસ્થાન.

એના તાબાનાં ગામો ઘણાં વીખરાતાં અને બીજાં રાજ્યો જોડે સેળભેળ થઈ ગયાંછે. એનો મુખ્ય ભાગ એક બાજુએ ભરૂચ અને બીજી બાજુએ ખેડા જિલ્લા, પંચમહાલ અને રેવાકાંઠા એજન્સિની વચ્ચે છે. એ ભાગનું મુખ્ય શહેર વડોદરા છે, ને તેમાં મહારાજા ગાયકવાડ રહેછે. બીજો ભાગ સૂરત જિલ્લા જોડે સેળભેળ થઈ ગયોછે. તેમાં નવસારી, વ્યારા, બલેશ્વર, ગણદેવી, કોડારી વગેરે પરગણાં છે. ત્રીજો ભાગ કાઠીઆવાડમાં છે તેમાં અમરેલી મહાલ અને ઓખામંડળ છે. ચોથો ભાગ પાલણપુર અને મહીકાંઠા એજન્સિ તથા અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાની વચ્ચે છે. એ ભાગમાં મુખ્ય શહેર પાટણ, સિદ્ધપુર, મેસાણા, કડી વગેરે છે. કાઠીઆવાડ, પાલણપુર, મહીકાંઠા, અને રેવાકાંઠા એજન્સિના તાલુકદારો પાસે ગાયકવાડની લહેણી ખંડણી ઇંગ્રેજ વસૂલ કરી ગાયકવાડને પહોંચાડેછે. વળી ખાનદેશમાં વજપુરતગાફ ગાયકવાડી છે. ગાયકવાડના રાજ ઉપર નજર રાખવા સારૂ વડોદરા શહેરમાં ઇંગ્રેજની તરફથી ગવર્નર જનરલનો એજંટ તથા ફોજ રહેછે. એમાં આશરે ૨૬૦૦૦૦૦ માણસ-

ની વસ્તી છે. વડોદરામાં ગાયકવાડે એક હાઈસ્કૂલ તથા ગામો-માં થોડી ગૂજરાથી નિશાળો સ્થાપીછે. મુંબઈ ઈલાકાનાં દેશી રાજ્યોમાં સર્વેથી મોટું એ રાજ્ય છે.

૬ खंबात संस्थान.

એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ખેડા જિલ્લો, અગ્નિકોણમાં ગાયક-વાડનો મુલક, દક્ષિણે મહી નદી અને ખંબાતનો અખાત. અને પશ્ચિમે સાબરમતી નદી અને અમદાવાદ જિલ્લો છે. એના વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૬ કોસ અને વધારેમાં વધારે પહોળા-ઈ ૧૨ કોસ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચોરસ મેલ છે. એમાં ૬૮ ગામ તથા ૮૩૪૯૪ માણસની વસ્તી છે. એ તદન સપાટ, અને નદી વિનાનું છે. રાહાદારી ફંડમાંથી નવાબસાહેબ એ નિશાળો-નું ખરચ ચલાવેછે. એ સંસ્થાનનો હાકિમ નવાબ કહેવાયછે. તે મુગલ છે, ને ઇંગ્રેજને પોતાની જમાબંદીમાંથી ખંડણી, તથા બંદ-રે જકાત લેવાયછે તેમાંથી ભાગ આપેછે. એ સંસ્થાન ખેડાના કલેકટરના ઉપરીપણા નીચે છે, ને એની ખંડણી બોરસદનો મામલતદાર વસૂલ કરેછે. એની રાજધાની खंबात મહીનદીને કાંઠે તેના મુખ આગળ છે. એમાં ૩૩૭૦૯ માણસની વસ્તી છે. તેમાંના ૨૦૦૦૦ મુસલમાન છે. એમાં બાજરી, જુવાર, ઘઉં અને બીજું ધાન્ય, મીઠું, રૂ, ગળી, અફીણ, વગેરે પાકેછે. સૂત-રાઉ કાપડ અને શેતરંજી ખંભાતમાં બનેછે. કપડવણજ વગેરે ઠેકાણેથી અકીક લાવીને સાફ કરી તેનાં જૂદાં જૂદાં રૂપ બ-નાવેછે. એ પથરા ઘણા વખાણાયછે. વરસો વરસ ખંભાતના અખાતમાં મુસાફરી કરવાને વધારે વધારે અડચણ પડતી જાય-છે, તેથી કરીને દેશનો વેપાર પડી ભાગતો જાયછે.

૭ पंचमहाल एजन्सि.

પંચમહાલમાં ગવર્નરનો એજંટ રહેછે તેના તાબામાં નાક્કોરની

નાની જમીનદારી છે. એ સંસ્થાન પંચમહાલની અગ્નિકોણમાં છે અને તેની આસપાસ રેવાકાંઠાના છોટા ઉદેપુરની જમીન આવેલી છે. એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧૪૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬૮૩૭ માણસની છે. એની હવા સારી નથી. ત્યાં કોળી અને નાયકા લોકો વસેછે. નાયકા લોક જંગલી અને ભીલને મળતા છે. એના ઉપર એક કોળીનો અમલ છે. એમાં અનાજ પાકેછે, પરંતુ વેપારની મુખ્ય જણસ ઈમારતી લાકડું છે. એ સંસ્થાન ઈંગ્રેજ અને ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે.

૮ सूरत एजन्सि.

આ એજન્સિ ને સૂરત જિલ્લો એક નથી. એમાં સચીણ, વાંસદા, અને ધરમપુર એ ત્રણ સંસ્થાન છે. તેઓ સૂરતના કલેક્ટરના ઉપરીપણા નીચે છે. એ સંસ્થાનોના સંબંધમાં તેને ગવર્નરનો એજંટ કહેછે.

सचीण.

એમાં ૧૭ ગામ છે તેઓ ઘણું કરીને સૂરત જિલ્લાના ચોરાશી તાલુકામાં વીખરાયલાંછે. એમાં ૧૯૧૫૧ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં જુવાર, બાજરી, ડાંગર, શેરડી ને રતાળુ પાકેછે, તથા ખાદી વગેરે કાપડ બનેછે.

મુખ્ય ગામ સચીણ છે, પરંતુ નવાબનો મહેલ લાચપુરમાં છે. નવાબના બાપદાદા જંજિરામાં રહેતા અને મરાઠાના ઈતિહાસમાં તેમનાં કૃત્યને માટે પ્રખ્યાત છે. પ્રથમ બાલુમીઆં ને જગ્યા છોડીને ઇંગ્રેજે આપેલા આ પરગણામાં આવી રહ્યો.

वांसदा.

એની ઉત્તરે ગાયકવાડી અનાવળ અને અંતાપુર પરગણાં, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે ધરમપુર, અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે.

એની વસ્તી ૩૨૩૨૯ માણસની છે. એ રજપૂત રાજાનું છે. એમાં ડૂંગરા તથા જંગલ છે. એમાં મુખ્ય નદીઓ કાવેરી અને અંબિકા છે. એની રાજધાની વાંસદા માં ૭૦૦ માણસની વસ્તી છે. બીનાર અને કાંબળા મોટાં ગામ છે. વાંસદાના રાજાએ એક નિશાળ સ્થાપીછે ને તેને કેળવણી ખાતાને સોંપીછે. મુખ્ય નિકાસમાં ડાંગર, નાગલી, દાળ, તલ, કોદ્રા, જુવાર, શેરડી, મહુડાં અને ખજૂર પાકેછે. ઈમારતી લાકડું અને સીસમ થાયછે.

ધરમપુર અથવા રામનગર.

એની ઉત્તરે વાંસદા, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે થાણા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે. ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૪ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૫ મૈલ છે. એમાં ૬૮૧૩૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ડુંગરા અને જંગલ ઘણાં છે.

નદીઓ.—ખરેરા, ઓરંગા, પાર, કોલક અને દમણગંગા.

મુખ્ય ગામ.—ધરમપુર એમાં રાજા રહેછે. એની વસ્તી ૧૫૦૦ માણસની છે. રોમલુ, આછાવણી અને ગોડથળ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ.—કઠોળ, શેરડી, ડાંગર, નાગલી અને બીજું ધાન્ય. ઈમારતી લાકડાંનો તથા સીસમનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. લોકો સાદડી, નળીઆં, ઘંટ, માટીનાં વાસણ, ચૂનો અને ખાટલાની પાટી બનાવેછે.

प्रकरण ८ मुं.

दक्षिण (દખણ)

દક્ષિણ દેશના મેદાનમાં મોટી નદીઓ છે, ને તે નદીઓના કાંઠાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે; પરંતુ હવા ભેજવગરની છે અને વરસાદ નિયમસર આવતો નથી, તેથી સારાં વરસોમાં પણ ઓ-

માત્રા સિવાય બાકીના વખતમાં ભૂમિ ખેતીવગર ઉજાડ રહેછે, અને વનસ્પતિ ઊગતી નથી.

૧. खानदेश जिल्हो—આખા ઈલાકામાં એ મોટામાં મોટો જિલ્લો છે. એમાં મુખ્ય નદી तापी છે, અને धुळिआ, माळेगाम, અને नन्दुरबार એ નગરો છે. ધુળિઆમાં મોટી કચેરીઓ છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧૦૧૬૨ ચોરસ મૈલ અને ૧૦૨૮૬૪૨ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે નર્મદા નદી અને સાતપૂડા પર્વત, પૂર્વે મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ, દક્ષિણે સાતમાળા અથવા અજુંટા પર્વતો નિઝામના મૂલકથી એને જૂદો પાડેછે, નૈરૃત્ય કોણમાં નાશક જિલ્લો અને પશ્ચિમે (એજન્સિના મૂલકસહિત) સૂરત ઈલાકો, ગાયકવાડનો મૂલક અને રેવાકાંઠા એજન્સિ છે. તાપીનદી પૂર્વ દિશાએ ખાનદેશમાં થઈ નૈરૃત્યકોણ તરફ વહેછે. ગિરણાનદી સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળીને વાયવ્યકોણમાં વહી તાપીને મળેછે. એ બે નદીના કાંઠાની ભુમિ ઘણુંકરીને રસાળ અને ખેડાણ છે. કેટલાક નીચા ડૂંગરાસિવાય એ જિલ્લાનો મધ્ય અને પૂર્વ ભાગ સપાટ છે, અને થોડીક ભૂમિ રસાળ છે, તોપણ તે ઘણું કરીને વેરાન અને ઊજડ છે. ઉત્તરે અને પૂર્વે એ મૂલક ઘણો ખડબચડો અને વિકટ છે, ઝાડો ઘણાં છે, અને તેમાં ભીલ લોકો રહેછે. મુખ્ય નિકાસ—અનાજ, કઠોળ, અને રૂ; થોડી શેરડી અને તમાકુ પણ થાયછે. એ જિલ્લાના ૧૬ તાલુકા કર્યા છે અને ૨૨ કસબા છે. દરેક શહેરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મુંબઈની રેલવે એ જિલ્લામાં થઈ અલાહુબાદ અને કલકત્તાસૂધી જાયછે અને બીજી સડક ભોસાવળમાં છે તે મધ્ય પ્રાંતમાં નાગપૂર સૂધી જાયછે.

૨. खानदेश एजन्सि—ખાનદેશના કલેક્ટરના તાબાહેઠલ પશ્ચિમ ભાગમાં એ એજન્સિનાં સંસ્થાનો છે. (૧) दांगनां मूलक, (२) सुळगणानो मूलक અને (३) महेवासी परगणां.

(૧.) दांगनो मूलक સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૦૦૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧૯૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. સાત ભીલ સરદારનો એપર અમલ છે. એમાં પર્વતો અને ખીણો છે તેમાં ઘણેખરે ઠેકાણે ઘાડાં જંગલો છે. મુખ્ય પેદાશમાં ઈમારતી લાકડું છે તેમાં વિશેષે કરીને સાગ અને જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય છે. હિંદુસ્તાની, મરાઠી, અને ગૂજરાતી, એ ત્રણ ભાષા સેળભેળ બોલાયછે. બીજા ભાગ કરતાં ગૂજરાતજોડે આવજાનો તથા વેપારનો વહેવાર વધારે છે તેથી ગૂજરાતીનું પ્રબળ વિશેષ છે.

(२) सुळगणानो मूलक દાંગના મૂલકની દક્ષિણે, પેંઠ સંસ્થાનની ઉત્તરે, અને સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૬૦ ચોરસ મૈલ તથા ૮૦૨૩

માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક ડાંગના મૂલકના જેવો છે; માત્ર ફેર એટલોજ કે જંગલમાંથી ઘણાં ઝાડ કાપી નાંખ્યાંછે. એ મૂલકપર નાના નાના હિંદુ રાજાઓનો અમલ છે.

(૩) मेहवासी परगणां—એપર ૬ નાયકોનો અમલ છે. એમાં ૬૭૮૦ માણસની વસ્તી છે. એ ખાનદેશ જિલ્લાની વાયવ્ય કોણમાં નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે છે. મુખ્ય નિકાસ— મહૂડાં (એનો દારૂ બનેછે), મધ, લાખ, અને ઈમારતી લાકડાંની છે. એ પરગણાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે, તોપણ ડાંગના મૂલકમાં ઈમારતી લાકડું જેવું મોટું અને સારૂં થાયછે તેવું એમાં થતું નથી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને ભીલ લોક વસેછે.

૩. नाशक जिल्लो — એમાં મુખ્ય નદી गोदावरी અને મુખ્ય શહેર नाशक છે.

એની ઉત્તરે ખાનદેશ જિલ્લો, દક્ષિણે અહમદનગર, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે થાણા જિલ્લો, પેંઠ સંસ્થાન અને ખાનદેશ એજન્સિ છે. પેંઠ સુધ્ધાં એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૧૬ ચોરસ મલ અને ૭૩૪૩૮૬ માણસની વસ્તી છે. પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતની પાસે એ મૂલક પહાડી છે, અને પૂર્વ તરફ જતાં વધારે સપાટ અને ખુલ્લો છે. ઘણું કરીને ભૂમિ રસાળ છે, પરંતુ ઝાડ ઘણાં થોડાં છે. ઘણું કરીને ભૂમિનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે; પરંતુ ચંદ્ર પર્વત વડે એ મૂલકના બે ભાગ થાયછે. ઉત્તર ભાગમાં તાપીને મળનારી ગિરણા અને દક્ષિણ ભાગમાં ગોદાવરી નદી ત્ર્યંબક આગળ ઉત્પન્ન થઈને હિંદુસ્તાનમાં થઈ બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે. મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, જુવાર, બાજરી, નાગલી, અળશી, શેરડી, તમાકુ, રૂ, સણ, અને જૂદી જૂદી જાતનું કઠોળ. નાશક અને ઈચોલા કસ્બાઓમાં ખેતી ઊપરાંત મુખ્ય ઉધમ પીતળનાં વાસણ બનાવવાનો અને રેશમ વણવાનો છે. હર બાર વર્ષે સિંહરાશીમાં બૃહસ્પતિ આવેછે ત્યારે ગોદાવરીની મોટી જાત્રા નાશક ત્ર્યંબકમાં ભરાયછે. ત્ર્યંબકમાં ગોદાવરીનું મૂળ છે. એ જિલ્લાના ૧૦ તાલુકા અને બે પેટામહાલ કર્યા છે તેમાં ૬ નગર છે. દરેક નગરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મુંબઈથી કલકત્તાસૂધી રેલવે જાયછે તે થાણામાં કસૂર, અને ઈગતપુરી વચ્ચે થળ ઘાટને રસ્તે એ જિલ્લામાં થઈને જાયછે.

૪. पेंठ संस्थान—એ નાશકના કલેકટરના તાબાહેઠળ છે. નાશક જિલ્લાની પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતના પશ્ચિમ ઢાળમાં એ સંસ્થાન છે.

એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૮૫૦ ચોરસ મેલ અને ૪૭૦૩૩ માણસની વસ્તી છે. એમાં ઈમારતી લાકડું અને જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય પાકેછે. એ મુસલમાન બેગમના તાબામાં છે. પહેલાં એ હિંદવાણી હતી.

૫. अहंमदनगर जिल्लो—એનું મુખ્ય શહેર अहंमदनगर છે.

એની ઉત્તરે નાશક જિલ્લો, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, અગ્નિકોણમાં શોલાપુર જિલ્લો, અને નૈરૃત્ય કોણમાં ભીમાનદી પુણા જિલ્લાથી એને જૂદો પાડેછે; પશ્ચિમે પુણા અને થાણા જિલ્લા છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૬૬૪૭ ચોરસ મૈલ અને ૭૭૩૯૩૮ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ પહાડી છે, અને તેની ભૂમિનો ઢાળ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં છે, તેથી એ ભાગનું પાણી ઉત્તરે ગોદાવરીમાં અને દક્ષિણે ભીમા નદીમાં પડેછે.

કેટલાંક શહેરોમાં ઘણા લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો છે. મુખ્ય નિકાસ બાજરી અને તુવરની છે. તે વહેલી પકવેછે, અને પછી ઘઉં, ચણા, જુવાર, અને તમાકુ પકવેછે. શેરડી અને શાકભાજી પણ ઊગેછે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક બાજરી અને જુવાર છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કર્યા છે, તેમાં આઠ શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. આગલા મુસલમાની રાજ્યનો કિલ્લો અને રાજધાની અહંમદનગર હતું. મુબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદસુધીની રેલવે એ જિલ્લાની દક્ષિણમાં થઈને જાયછે.

૬. पुणा जिल्लो—એનું મુખ્ય શહેર पुणा છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૮૩ ચોરસ મૈલ અને ૯૦૭૨૩૫ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહંમદનગર જિલ્લો, પૂર્વે અહંમદનગર અને શોલાપુર જિલ્લા, દક્ષિણે એની અને સતારા જિલ્લા અને ફલટન સંસ્થાનની વચ્ચે નીરા નદી છે, અને પશ્ચિમે એ જિલ્લાની અને કોંકણની વચ્ચે ભોર સંસ્થાન અને સહ્યાદ્રિ પર્વત છે.

એ જિલ્લામાં નદીઓ ઘણી છે. તેઓ ઘાટમાંથી નીકળી પૂર્વમાં વહેછે, અને જુન્નર પાસે ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લાની પૂર્વ બાજુએ ભીમા વહેછે તેને મળેછે. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સૂધી રેલવે જાયછે તે ભોરઘાટ ઉપર થઈ એ જિલ્લાની આરપાર જાયછે. એ જિલ્લાના ૮ તાલુકા કર્યાછે તેમાં ૯ કસ્બા છે. દરેક કસ્બામાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મોટામાં મોટું શહેર પુણા છે તેમાં પહેલાં પેશવાની રાજ્યગાદી હતી. ચોમાસાના દિવસમાં મુબઈના ગવર્નર સાહેબ પુણામાં રહેછે, કેમકે ત્યાંની હવા એ રૂતુમાં સારી હોયછે. શહેર બહાર પડમાં મોટી લશ્કરી છાવણી છે. મુખ્ય નિકાસ—ખરિફ પાકમાં જુવાર, બાજરી, તુવર, તલ, સણ, મગ, અડદ, કંદમૂળ અને નાચણી કે રાગી; રવિપાકમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા, અને જવ.

૭. सतारा जिल्लो—એનું મુખ્ય નગર सतारा છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૭૮ ચોરસ મૈલ તથા ૧૧૧૬૦૫૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે ભોર અને ફલટન સંસ્થાન છે, તથા નીરાનદી એને ફલટનથી જૂદો પાડેછે; પૂર્વે શોલાપુર જિલ્લો અને જત સંસ્થાન, દક્ષિણે કોલાપુર અને બેલગામ એજન્સિ અને પશ્ચિમે કોંકણના પ્રાંતો છે. એ જિલ્લો પહાડી છે અને તેનો ઢાળ સહ્યાદ્રિ પર્વતની પૂર્વમાં છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી કૃષ્ણા છે તે પોતાની શાખા કોયના સહિત મહા-

બળેશ્વરમાં ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લામાં વહેછે. કૃષ્ણાનદીની બીજી શાખા વારણા દક્ષિણમાં છે. એ જિલ્લાની ઇશાન કોણમાં નીરાનદી ભીમાને મળેછે. મુખ્ય ઉધમ વણવાનો અને ખેતીનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ જુવાર, બાજરી, ડાંગર, રૂ, ઘઉં, તુવર, ચણા, શેરડી, તમાકુ, વનસ્પતિ, અને કંદમૂળ છે.

એ જિલ્લાના ૧૩ તાલુકા કર્યા છે તેમાં સતારાસુદ્ધાં સાત શહેર છે. પહેલાં સતારામાં શિવાજીના વંશજો રાજ કરતા.

८. सतारा एजन्सि.—સતારા નીસબત જાગીરદારો પહેલાં સતારાના રાજાને આધીન હતા. પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજના તાબેદાર છે. ઇંગ્રેજ સરકારનો એજંટ સતારાનો કલેકટર છે. એમની જાગીરો નીચે પ્રમાણેઃ—

	ક્ષેત્રફળ	વસ્તી
पंतसचीव, भोरनो जागीरदार.	५००	११९६८९
निंबाळकर, फलटननो जागीरदार.	४००	५९५३६
पंत प्रतिनिधि, औंदनो जागीरदार.	३५०	५८९८०
डफळे, जतनो जागीरदार.	७००	७०६६५
કુલ એકંદર	१९५०	३००८७०

સતારા જિલ્લાના વાયવ્ય કોણમાં ભોર સંસ્થાન છે તેને તાબે કોંકણમધ્યે પશ્ચિમ ઘાટમાં એક અલાયદો મૂલક છે. અહિં ડાંગર, નાગલી, વગેરે પાકેછે.

બીજાં સંસ્થાનોમાં ફલટન એ જિલ્લાની ઉત્તરે અને ઔંદ અને જત સંસ્થાનો દક્ષિણે અને અગ્નિકોણમાં છે. એમની આસપાસના ઇંગ્રેજી મૂલકમાં જેવો પાક નીપજેછે તેવો એ ત્રણ સંસ્થાનોમાં થાયછે. જત સંસ્થાનમાં સૂરોખાર અને લોઢું જડેછે, અને ગાળવાની કુલી બનાવવાની માટી છે. મુંબઈ ઇલાકાના બીજા ભાગોમાં, તેમાં ઘણું કરીને સહ્યાદ્રિ પર્વતમાં પણ લોઢું જડેછે. સતારાના ચાર જાગીરદારોમાં પંતસચીવ અને પંત પ્રતિનિધિ બ્રાહ્મણ છે અને બાકીના બે મરાઠા છે.

९. सोलापुर जिल्हो.—મુખ્ય શહેર सोलापुर છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૯૯ ચોરસ મૈલ તથા ૬૬૨૯૮૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહમદનગર, દક્ષિણે ભીમાનદી અને સતારા એજન્સિ એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે છે; પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે સતારા અને પુણા જિલ્લા છે. બારશી તાલુકા સિવાય બીજા ભાગમાં વરસાદ થોડો પડેછે અને મૂલક ઉજડ દેખાયછે. કોંકણ અને દક્ષિણ કે મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી ભાષા બોલાયછે, પરંતુ એ જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં

કાનડી પણ બોલાયછે. મુખ્ય નિકાસ-(ખરિફ) બાજરી, તુવર, ડાંગર અને રૂ; અને (રવિ) જુવાર, ઘઉં, અને ચણા. મોટાં શહેરોમાં ઘણા લોકો વણવાનો ધંધો કરેછે. એ જિલ્લાના ૬ તાલુકા કર્યા છે તેમાં ૭ કસ્બા છે. દરેક કસ્બામાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. બારશી કસ્બામાં રૂનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. હૈદરાબાદ જોડે સોલાપુરનો બહોળો વેપાર છે. બીજું નગર પંઢરપુર છે. તેમાં હર વરસ જાત્રા ભરાયછે ત્યારે ઘણા લોકો એકઠા થાયછે. મુંબઈથી હૈદરાબાદ અને મદ્રાસ સુધીની રેલવે આખા સોલાપુર જિલ્લામાં થઈને જાયછે.

૧૦. अकलकोट संस्थान.— એ સંસ્થાન સોલાપુર જિલ્લાની અગ્નિકોણમાં વીસ મૈલને છેટે સોલાપુર જિલ્લા સાથે જોડાયલુંછે.

એની ઉત્તરે, પૂર્વે, અને દક્ષિણે નિઝામનું રાજ્ય છે. એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે ભીમા નદી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૮ ચોરસ મૈલ અને ૮૧૦૬૮ માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક ઝાડ વગરનો અને ઊંચો નીચો છે. એમાં નદીઓ ઘણી છે. ઘણું કરીને એ સંસ્થાનમાં વરસાદ ઠીક આવેછે. મુખ્ય નિકાસ— જુવાર, ડાંગર, શેરડી, ચણા, ઘઉં, અળશી, અને કઠોળ. એ સંસ્થાનમાં ઘણા વણકરો રહેછે. પહેલાં એ સંસ્થાનના ઉપરી સતારાના રાજા હતા, પરંતુ હાલમાં ઈંગ્રેજ છે. ત્યાંનો રાજા ભોંસલા કુટુંબનો મરાઠો છે. એ રાજા હાલ નાની વયનો હોવાથી સંસ્થાનનો વહીવટ એક ઈંગ્રેજ અધિકારી ચલાવેછે.

प्रकरण ९ मुं.

कोंकण.

કોંકણ પ્રાંત ઘાટ (સહ્યાદ્રિ) અને દરિયા વચ્ચે જમીનનો સાંકડો કકડો છે. એ ભૂમિમાં ડાંગર ઊગે એવી ફળદ્રુપ જમીન તથા નાળિએરીની વાડીઓ છે, પરંતુ આખો પ્રાંત લેઈએ તો ખડબચડો અને વિકટ છે. એમાં ખાઈઓ તથા પર્વતોની હાર અને છૂટાં શિખરો ઘણાં છે. એ પ્રાંત ખડબચડો હોવાથી તથા ત્યાંની હવા ભેજવાળી હોવાથી ઝાડ ઘણાં ઊગેછે. થોડો સાગ થાયછે તે ઘણો કીમતી છે. ગુજરાતની દક્ષિણે સુરતથી તે પોર્તુગીઝ તાબાના ગોવા પ્રાંતસુધી કોંકણના

વિભાગની હદ ગયેલીછે. એ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

વિભાગ.	મુખ્ય શહેર.
૧. थाणा जिल्हो.	थाणा.
२. जवार संस्थान.	
३. कोलाबा जिल्हो.	अलिबाग.
४. जंजीरा संस्थान.	जंजीरा.
५. रत्नागिरि जिल्हो.	रत्नागिरि.
६. सावंतवाडी संस्थान.	

१. थाणा जिल्हो.—એનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૫૨ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૮૪૭૪૨૪ માણસની છે. એના ૧૧ તાલુકા કર્યા છે. એની ઉત્તરે પોર્તુગીઝ તાબાનું દમણ તથા સૂરત જિલ્લો, પૂર્વે નાશક, અહંમદનગર, અને પુણા જિલ્લા, દક્ષિણે કોલાબા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. પૂર્વે અને ઈશાન કોણમાં એની ભૂમિ ઊંચી છે, તેમાં ઝાડો ઘણાં છે અને થોડી જમીન ખેડાએલી છે. કાંઠા સમીપ જમીન નીચી છે અને જ્યાં સમુદ્રનું પાણી ફરી નથી વળતું ત્યાં રસાળ છે. નદીઓ ઊંડી છે, તથા ચોમાસામાં તેમનો વેગ વધારે હોયછે, તોપણ તેઓ ઉપયોગી નથી, કેમકે શિયાળામાં પાણી થોડું હોયછે અને ઊનાળામાં ઘણું ખરૂં સૂકાઈ જાયછે.

મુખ્ય નિકાસ—ચોખા અને નાગલી. વળી થોડાક ચણા અને અડદ પાકેછે. કાંઠા ઉપર બાગાયત પેદાશ પણ થાયછે, જેમકે શેરડી, કેળાં, પાન, આદું, નાળિએર, વગેરે. કાંઠા ઉપર ઘણા ગામડાંઓમાં લોકો માછલાં પકડવાનો ધંધો કરેછે. આખા જિલ્લામાં દારૂ ગાળવાનાં ઘણાં કારખાનાં છે. એ જિલ્લાનુ મુખ્ય શહેર થાણા સાષ્ટી બેટમાં છે. એ સિવાય આઠ મોટાં શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. એમાંના કલ્યાણ શહેર આગળ હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ ભણી જતી મુંબઈની રેલવે સડકના બે ફાંટા થાયછે. એક ફાંટો થળઘાટે ચઢી નાશક, અલાહાબાદ અને કલકત્તે જાયછે, અને બીજી ભોર ઘાટે થઈ પુણા, સોલાપુર અને મદ્રાસ જાયછે. બીજું મોટું શહેર વાંદરા છે તેમાં પાળ ઉપર પુલ બાંધેલોછે તેથી મુંબઈ બેટ અને સાષ્ટી બેટ જોડાયલા છે.

२. जवार संस्थान.—એની આસપાસ થાણા જિલ્લો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૪ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૩૭૪૦૬ માણસની છે. એના ત્રણ મહાલ કર્યા છે. એ મૂલક જંગલી અને પહાડી છે, પરંતુ ડાંગર, નાગલી, વાગી, કઠોળ, ચણા અને તલ

પાકેછે. વળી જંગલની પણ પેદાશ છે. ત્યાંનો રાજા કોળી છે. તે બાલક હોવાથ. થાણાનો કલેકટર એની મિલકતનો વહીવટ કરેછે.

૩. कोलाबा जिल्हो.—એનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૮૨ ચોરસ મૈલ તથા ૩૫૦૪૦૫ માણસની વસ્તી છે. એના પાંચ તાલુકા કર્યા છે. એની ઉત્તરે મુંબઈ બંદર, થાણા જિલ્લો તથા અંબા નદી છે; પૂર્વે પંત સચીવ સંસ્થાન તથા પુણા અને સતારા જિલ્લા છે; દક્ષિણે રત્નાગિરિ જિલ્લો અને જંજીરા સંસ્થાન છે; અને પશ્ચિમે દરિયો છે. એમાં ડુંગરો ઘણા છે. કેટલાક ડુંગરો બહુજ ઊંચા છે. તેઓ ઘાટને કાટખૂણે પશ્ચિમ તરફ પ્રસરેલા છે અને બીજાં એકાંત શિખરો છે. ભરતી આવે એવી ખાડીઓ, જેમકે ઉત્તરે નાગોટણા ખાડી, પશ્ચિમે રોહે અથવા ચોલ ખાડી અને દક્ષિણે બાંકોટ ખાડી, ત્રીસ ચાળીસ મૈલ સૂધી જિલ્લામાં પ્રસરેલી છે, તેથી ડાંગર તથા સૂકાં માછલાંના વેપારનો ધોરી રસ્તો છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ ડાંગર પકવવાનો, તેલ કહાડવાનો, નાળિએરના રેશાનાં દોરડાં વણવાનો, અને મીઠું પકવવાનો છે. કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંના માછીઓ જથાબંધ માછલાં ઝાલી પરદેશખાતે ચઢાવે છે. એમાંનો કેટલોક ભાગ મુંબઈ જાયછે, પરંતુ ઘણો ખરો ભાગ જૂદા જૂદા ડુંગરોને માર્ગે દેશાવર જાયછે. ચોલમાં લોકો રેશમ વણવાનો ધંધો કરેછે, તે પોર્તુગીઝ લોકે દાખલ કરેલો કહેવાયછે. ચોમાસાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે; વળી ઊંચા પ્રદેશોમાં નાચણી અને વારી નામે અનાજ ઊગેછે. શિયાળાનો પાક ઓછી કીમતનો છે. એ પાકમાં મુખ્ય ચણા અને તુવર છે. કાંઠાઉપર નાળિએરી અને સોપારીનાં ઝાડની વાડીઓ છે. થોડી શેરડી અને શાકભાજી પણ થાયછે. જિલ્લો નાનો છે માટે તીજોરીનો હિસાબ થાણા જિલ્લાના હિસાબમાં લખાયછે. એમાં ચાર શહેર છે તેમાં દરેકમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે.

૪. जंजीरा संस्थान.—એ સંસ્થાન મુંબઈ અને રત્નાગિરિની વચ્ચોવચ્ચ કાંઠા ઉપર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૨૪ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે કોલાબા જિલ્લો છે તથા દક્ષિણે બાંકોટ પર્વત રત્નાગિરિ જિલ્લાથી એને જૂદો પાડેછે. એમાં આશરે ૭૨૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એના ઉપર નવાબ સાહેબનો અમલ છે. તેના તાબામાં કાઠીઆવાડમાં જાફરાબાદ પણ છે. એ નવાબ હબસી દેશ કે આબિસિનિઆમાંથી આવેલા હબશીના વંશના છે, અને જંજીરાના કિલ્લામાં રહેછે. વળી કોલાબાના કલેકટરના તાબા હેઠળ આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટ જંજીરામાં રહેછે. મુખ્ય નિકાસ— ડાંગર, નાગલી, અને મીઠું. એમાં સાડીઓ પણ વણાયછે.

૫. रत्नागिरि जिल्हो.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૭૮૯ ચોરસ મૈલ તથા ૧૦૧૯૧૩૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે જંજીરા અને કોલાબા, પૂર્વે સતારા જિલ્લો અને કોલાપુર સંસ્થાન, દક્ષિણે સાવંતવાડી સંસ્થાન અને ગોવા સંસ્થાન અને પશ્ચિમે દરિયો છે. એમાં ડાંગર પુષ્કળ પાકે એવી જમીન નીચાણમાં છે, પરંતુ ઘણી ખરી જમીન વેરાન છે. એમાં ડુંગરો, નદીઓ, અને ખારા પાણીના કુંડ ઘણા હોવાથી દેશ વિકટ

છે. ખેતી ઉપરાંત મુખ્ય ઉધમ માછલાં પકડવાનો અને છો તથા ચૂનો પકવવાનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ ડાંગર, નાગલી કે નાચની, વારી, વહી, નાળિએર, અને સોપારી. એના સાત તાલુકા કર્યા છે. વિંગોરલા અને હરણઈ બંદર સુદ્ધાં એમાં સાત શહેર છે.

૬. सावंतवाडी संस्थान.—એ કોંકણની છેક દક્ષિણે છે. એની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે રત્નાગિરિ જિલ્લો, પૂર્વે કોલાપુર સંસ્થાન અને બેલગામ જિલ્લો, અને દક્ષિણે ગોવા સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન ભોંસલા કુળના મરાઠા સરદારના તાબામાં છે. અને ઇંગ્રેજ તરફથી સાવંતવાડીમાં પોલિટિકલ એજંટ રહેછે. એમાં ડાંગર, નાગલી, વારી અને નાળિએર થાયછે. વળી હરડાં થાયછે તે લૂગડાં તથા ચામડાં ઉપર રંગ ચઢાવવાના કામમાં આવેછે.

प्रकरण १० मुं.

दक्षिण महाराष्ट्र देश अने उत्तर कानडा.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ એ નામ નવું છે. અસલના મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટક દેશના કેટલાક ભાગો મળીને એ દેશ થયોછે. કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણના મુલકને કર્ણાટક કહેતા; અને મહારાષ્ટ્ર તથા કર્ણાટક દેશની ભાષાઓ જૂદી છે.

કર્ણાટક દેશમાં પર્વતો અને નહિ ખેડી શકાય એવી જમીન થોડીજ છે. એમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો છે તેમની ભૂમિ કાળી ને પાકે એવી છે ને તેમાં ખેતી બહુ સારી થાયછે.

૧. कलादगी जिल्लो.— એનું મુખ્ય શહેર कलादगी છે.

ભીમા નદીવડે સોલાપુર અને અકલકોટથી એ જિલ્લો જૂદો પડેલો છે. ભીમા નદી આગળ જતાં નિઝામના રાજ્યમાં કૃષ્ણાને મળેછે. એ જિલ્લાની પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, દક્ષિણે ધારવાડ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે રામદુર્ગ, મુધોળ, જમખિંડી અને જત સંસ્થાનો છે. ભીમા નદી સિવાય કૃષ્ણા; ઘટપ્રભા અને મલપ્રભા એ ત્રણ નદીઓ એ જિલ્લામાં છે. છેલ્લી બે નદીઓનો સંગમ કૃષ્ણાજોડે થાયછે. એ જિલ્લો ઊંચો નીચો છે, અને ખજૂરી સિવાય બીજાં ઝાડ એમાં નથી. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૫૬૯૫ ચોરસ મૈલ અને ૮૧૬૦૩૭ માણસની વસ્તી છે. લોકનો મુખ્ય ઉધોગ ખેતી અને વણવાનો છે. ખેતીની પેદાશમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા, રૂ, અને બાજરી મુખ્ય છે. લોકનો મુખ્ય

ખોરાક જુવાર છે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાયછે, પરંતુ ઉત્તરનો તાલૂકો ઈંડી છે ત્યાંના લોક તથા બ્રાહ્મણો મરાઠી ભાષા બોલેછે. હિંદુઓની મોટામાં મોટી સંખ્યા લિંગાયતોની છે. એ જિલ્લાના આઠ તાલુકા કર્યા છે તેમાં ૧૧ કસ્બા છે. આગલા મુસલમાની રાજની રાજધાની વિજાપુર એમાંનું એક છે. એ રાજ્યને પાદશાહ ઓરંગઝેબે તોડી નાંખ્યું હતું. એ મોટું શહેર હતું; નવ મૈલ ફરતો એનો કોટ છે, અને એમાંનાં કેટલાંક જૂનાં મકાનો આશ્ચર્ય પમાડે એવાં મોટાં અને સુંદર છે. એવી ઈમારતો માત્ર અમદાવાદમાં છે, મુંબઈ ઈલાકાના બીજા કોઈ શહેરમાં નથી. વેપારમાં સૌથી મોટું નગર બાગલકોટ છે.

૨. બેલગામ જિલ્લો.—મુખ્ય શહેર બેલગામ છે.

પશ્ચિમમાં કલાદગી પછી એ જિલ્લો છે. એની દક્ષિણે ધારવાડ અને કાનડા જિલ્લા છે. બીજી બાજુએ પરરાજ્ય આવેલાં છે; પશ્ચિમે ગોવા, સાવંતવાડી, અને કોલ્લાપુર; ઉત્તરે મિરજ, સાંગલી અને જત; અને પૂર્વે જમખિંડી, મુધોળ અને રામદુર્ગ સંસ્થાનો છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે કૃષ્ણા, મધ્યમાં ઘટપ્રભા અને દક્ષિણે મલપ્રભા છે. એ જિલ્લાની ઉત્તર અને પૂર્વનો ભાગ મેદાન છે અને તેની જમીન સુધરેલી છે, પરંતુ દક્ષિણે સહ્યાદ્રિના ડૂંગરાથી ઊંચી નીચી ખંડિત થયેલી છે. એમાંનાં કેટલાંક સ્થળોમાં ઘાડાં જંગલ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪૫૯૧ ચોરસ મૈલ અને ૯૩૮૭૫૦ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લામાં મરાઠી અને કાનડી ભાષા બોલાયછે. મરાઠી ભાષા ઘણું કરીને એ જિલ્લાના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગમાં અને કાનડી ભાષા ઉત્તર અને પૂર્વમાં બોલાયછે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતીનો, કાંતવાનો અને વણવાનો, લાકડાંના અને ધાતુના સામાન બનાવવાનો છે; કુંભાર અને મોચીનો ધંધો પણ ચાલેછે. વળી એ જિલ્લામાં કાપડ અને રેશમનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, રૂ, જુવાર, રાગી, ઘઉં, બાજરી, શેરડી, જવ, અને કઠોળ મુખ્ય છે. થોડો તમાકુ પણ થાયછે. એ જિલ્લાના ૭ તાલુકા કર્યા છે તેઓમાં ૧૬ મોટા કસ્બા છે.

૩. કોલ્હાપુર એજન્સિ.— એનું મુખ્ય શહેર કોલ્હાપુર છે, કોલ્લાપુર સંસ્થાન ત્યાંના મહારાજાની બાલ્યાવસ્થાને લીધે હાલ પોલિટિકલ એજંટના તાબામાં છે. એ મહારાજા દત્તપુત્ર છે. શિવાજીના વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું, અને તેના નાના કુંવરની ગાદી કોલ્લાપુરમાં ચાલેછે.

એ સંસ્થાનની ઉત્તરે સતારા જિલ્લો અને વારણા નદી છે; પૂર્વે કૃષ્ણા નદી એની અને સાંગલી તથા મિરજ સંસ્થાનોની વચ્ચે છે; દક્ષિણે અને અગ્નિકોણમાં બેલગામ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વત એની અને કોંકણ (સાવંતવાડી અને રત્નાગિરિ)

ની વચ્ચે છે. એ સંસ્થાનમાં પુષ્કળ વરસાદ આવેછે, અને પંચગંગા અને બીજી નદીઓનાં કાંઠાની જમીન ઘણી રસાળ છે. સર્વ સાધારણ ધાન્ય પાકેછે, તેમાં વિશેષે કરીને જુવાર અને ડાંગર. વળી શેરડી, શાકભાજી અને તમાકુ થાયછે. થોડુક રૂ, મરચાં, અને કસુંબો થાયછે. સુતર અને ઊનનો જાડો વણાટ થાયછે. માટીનાં વાસણ અને લુહારકામ બનેછે. થોડુંક લોઢું જડેછે. મહારાજાના તાબામાં ઘણા સરદારો છે તેમાંના વિશાળગઢ, કાગલ, બાવડા, અને ઇચળ કરંજીના સરદારો મુખ્ય છે.

૪. दक्षिण मराठा जागीर— એના જાગીરદારો અસલ પેશાની આજ્ઞા માનતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજને ખંડણી આપેછે અને તેમને આધીન છે. ઈંગ્રેજ સરકારની તરફથી કોલાપુરનો પોલિટિકલ એજંટ કામ ચલાવેછે. એ જાગીરો આઠ છે તે નીચે પ્રમાણે:—

	વસ્તી.	નિકાસ.
सांगली.	૨૨૩૬૬૩.	આ સર્વે સંસ્થાનોમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા અને રૂ પાકેછે. સાંગલી અને કુરંદવાડમાં ડાંગર પણ પાકેછે, અને મિરજમાં શેરડી થાયછે. સર્વ સંસ્થાનોમાં વાસણ, દેશી જાડાં કાપડ વગેરે બનેછે અને મિરજમાં સારંગી, તંબુરા વગેરે વાજિંત્રો બનેછે.
जमखिंडी·	૧૦૨૩૪૬.	
मिरज (વડીશાખા)	૮૨૨૦૧.	
मिरज (નાનીશાખા)	૩૫૬૦૧.	
कुरुंदवाड (વડીશાખા)	૩૯૪૨૦.	
कुरुंदवाड· (નાનીશાખા)	૩૦૨૫૧.	
मुधोळ.	૫૮૯૨૧.	
रामदुर्ग.	૩૮૦૩૧.	
કુલ	૬૧૦૪૩૪	

વળી એ સરદારોનાં ગામ ઇંગ્રજી મુલકમાં વીખરાતાં છે. તે ગામોમાં ૧૪૮૦૦ માણસની વસ્તી છે. સાંગલી, જમખિંડી, મિરજ અને કુરંદવાડની જાગીરો પટવર્ધન વંશના બ્રાહ્મણોની છે; મુધોળની જાગીર ભોંસલે ઘોરપુરવંશની છે; જાગીરદારને રાજ સાહેબ કહેછે; રામદુર્ગની જાગીર ભાવેવંશના બ્રાહ્મણની છે. પટવર્ધન વંશના સરદારોનાં ગામો ઘણાંજ વીખરાતાં છે. સાંગલી સંસ્થાનનું મંગળવાડા ગામ પંઢરપુર પાસે ભીમા નદીને કાંઠે છે, અને સાંગલી સંસ્થાનનું બીજું શિરહટી ગામ મુંબઈ ઇલાકાની દક્ષિણ સરહદ ઉપર તુંગભદ્રાને કાંઠે છે. એ સંસ્થાનોમાં વસનારા લોકોમાંના અડધા ઉપરાંત કાનડી ભાષા બોલેછે અને બાકીના મરાઠી બોલે છે.

૫. धारवाड जिल्हा.— મુખ્ય શહેર ધારવાડ છે.

એ જિલ્લો મુંબઈ ઈલાકાની અગ્નિ કોણમાં છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, રામ સંસ્થાન અને કલાદગી જિલ્લો; પૂર્વે રૈચૂર દોઆબ (નિઝામનું) અને મદ્રાસ ઈલા. નો બલારી જિલ્લો; દક્ષિણે મ્હૈસૂર અને પશ્ચિમે કાનડા અને બેલગામ છે. એ જિ નું ક્ષેત્રફળ ૪૫૬૪ ચોરસ મૈલ અને ૯૮૮૦૩૭ માણસની વસ્તી છે.

સહ્યાદ્રિ પર્વતની પાસે એ જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ ખડબચડો અને પહાડી છે, પ પૂર્વ-તરફની ભૂમિ કાળી સપાટ છે તેમાં માત્ર કોઈ કોઈ ઠેકાણે છૂટો ડુંગર કે ડુંગરે હાર છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે મલપ્રભા અને દક્ષિણે તુંગભદ્રા છે. તું ભદ્રા નદી નિઝામના રાજ્ય માંહેલા રૈચૂરની પેલીમેર કૃષ્ણા નદીને મળેછે. એ જિલ્લા માં કાનડી ભાષા બોલાયછે. લોકોમાં ઘણા લિંગાયત છે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખે છે. ખેતીની પેદાશમાં દેશી અને પરદેશી કપાસ, જુવાર, અને જૂદી જૂદી જાત તેલ મુખ્ય છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કર્યા છે તેઓમાં ૧૬ મોટા કસ્બા છે. સ ચઢીઆતું શહેર હુબલી સૂતરાઉ અને ઊનના કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે.

૬. सावनूर जागीर.—એ ધારવાડ જિલ્લાની પૂર્વે છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૬૬ ચોરસ મૈલ અને ૧૭૧૮૭ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થ પઠાણ વંશના મુસલમાન નવાબનું છે, અને પહેલાં પેશવાના હાથ નીચે હતું. હાલ નવાબ બાળક હોવાથી ઈંગ્રેજ તરફથી ધારવાડનો કલેકટર એ સંસ્થાન ઉપર દેખ રાખેછે. મુખ્ય નિકાસ રૂ, જુવાર, ડાંગર, કુથી, મગ, નાળિએર, દીવેલી, તુવર, પ અને શેરડી છે.

૭. उत्तर कानडा.— મદ્રાસ સરકારે ઉત્તર કાનડા દેશ મુંબ સરકારને સને ૧૮૬૧ માં સોંપ્યો.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪૨૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૩૯૮૪૦૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉ બેલગામ, પૂર્વે ધારવાડ અને મ્હૈસૂરનું રાજ્ય, દક્ષિણે મ્હૈસુર અને મદ્રાસ ઈલાકો, અ પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર તથા પોર્તુગીઝ તાબાનું ગોવા સંસ્થાન છે. ઘાટની નીચલી ભૂમિ અને ઘાટની ઊપલી ભૂમિ એવા એ જિલ્લાના બે ભાગ છે. સહ્યાદ્રિ પર્વત છેક ઉત્ત ભાગ કરતાં કાનડામાં દરિયાની વધારે પાસે છે તેથી તેની તળેટી અને દરિયા વચ્ચે પ ચથી પંદર મૈલ પહોળાઈ છે. ઉત્તર કાનડામાં ઘાટની ઉપર અને હેઠળ જંગલો એમાં સર્વ મળી નવ નદીઓ છે. તેમાંની તુંગભદ્રાને મળનારી વરધા તથા શેર મુખ્ય છે. ગેરસોપાની પાસે શેરવતી ઘાટ ઉપરથી નીચા પ્રદેશમાં ધોધ એમાંનો સૌથી ઊંચામાં ઊંચો ધોધ ૮૯૦ ફૂટ છે. અહિંના લોકની ભાષા કા પરંતુ મરાઠી અને કાનડીની મિશ્રિત મરાઠી અને કોંકણી ઘણું કરીને કાંઠા ઉપ નારા લોક બોલેછે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે, અને મુખ્ય ખોરાક એ

। અને શેરડી પણ પાકેછે. બાગાયત પેદાશમાં નાળિએર, સોપારી, એળચી,
ાજરી છે તે દેશમાં ખપેછે અને પરદેશખાતે મોકલવામાં આવેછે.

ી એ દેશના ૭ તાલુકા કર્યાછે તેમાં ૬ મોટા કરબા છે. એ
કારવાડ, કુંપટા અને હોનાવર મોટાં બંદરો છે. મુંબઈ
કરાંચીની પેઠે ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ થઈ શકે એવું
બંદર માત્ર કારવાડ છે.

